

AFSEENAA IDDOOWWAN SEENA-QABEESSA

AANAA TOLEE

TOLASAA TASFAAYEE ADMAASUUTIIN

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSII SUUF GAMISAAN GUUTTACHUUF
DHIYAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORII
KOLLEEJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANOTAA,
JORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII
YUUNIVARSIITII FINFINNEE**

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

AFSEENAA IDDOOWWAN SEENA-QABEESSA
AANAA TOLEE

TOLASAA TASFAAYEE ADMAASUUTIIN

GORSA: XILAHUUN TALIILAA (PhD)

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSISUUF GAMISAAN GUUTTACHUUF
DHIYAATE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORII
KOLLEEJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANOTAA,
JORNALIZIMIIFI QUUNNAMTII
YUUNIVARSIITII FINFINNEE

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digrii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo barsiisuuf guuttachuuf mataduree: Xiinxala Afseenaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soo leefi Iddoowwan Seenaa Aanaa Tolee jedhurratti qophaa'ee sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa'e guutera.

TolasaaTasfaayee Admaasuutiin

Koree Qormaataa

Qoraa alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti gaafatamaa muummee yookaan walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo ta'uusaafi wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda wabii keessa kaa'uu koo mallattoo kootinan mirkaneessa.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Ani _____ barataan kuni hojiin isaa ofittisuuf dhiyaachuu danda'uu isaa mallattoo kootinan mirkaneessa.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Axereeraa

Kaayyoon qorannoo kanaa Afseena dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi Iddoowwan Seenaa aanaa Tolee xiinxaluudha. Qorannoo kana gaggeessuudhaaf ka'umsi afseenaan dhagaa dhaabbii kanaafi iddoowwan seenaa aanittii keessatti argamanii carraa qorannoo argachuun raga barreeffamaa qindeessuun qabeenyawwan kanneen beeksisuufi kunuunsi qabeenyawwan kanneenii hawaasa biratti bifa tureen akka itti fufu taasisuufidha. Caalaattimmoo, afseenaawwan dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa aanittii keessatti argamanii walitti qabuun addeessuu; faayidaa isaanii ibsuu; bobbocawwan dhagaa kanarratti argaman mul'istuu maalii akka ta'an ibsuu; fakkeenyummaa maaliitiif akka bocaman agarsiisuufi hubannoon hawaasaa maalirra akka jiru ibsuudha. Odeefkennitoonni qorannoo kanarratti hirmaatan jaarsoliifi hojjattoota waajjira aadaafi turiziimii aanaa Tolee keessaa mala iddatteessuu kaayyeffataafi darbaa dabarsaatiin filatamanii jiru. Ragaa qorannoo kanaaf oolu funaanufis afgaaffii, daawwannaafi marii gareetti gargaramee jira. Ragaaleen malleen kanneeniin funaanamanis mala akkamtaatti gargaaramuun akkaataa kaayyoo gooreetiin qaaceffamanii jiru. Haaluma kanaan argannoon qorannoo kanaas dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee kandhaabbate bakka jireenya ilmaan Oromoo Sooddootti akka ta'eefi kandhaabbataniifis yaadannoo awwaala namoota du'anii agarsiisuuf akka ta'eefi dhagaan sadi walqixxaatanii lafa olkaa'aarratti dhaabaman immoo bakka araaraafi bakka taa'anii seera muraniifi marii gara garaa itti gaggeessan akka ta'edha. Afseenaan holqawwan aanicha keessatti argamaniis bakka uummanni Oromoo keessa jiraachaa turanii kanibsaniidha. Siidaan Baalchaa Saafoo immoo Baalchaan kan du'e aanittii keessatti waanta'eef yaadannoo isaa agarsiisuuf kandhaabbate akka ta'edha. Walumaa galatti argannoo qorannoo kanaarratti hundaa'uun yaadni akka yabootti kaa'ame jaarsoliin biyyaa, hojjattoonni waajjira aadaafi turiziimiifi namoonni dhimma kanarratti qorannoo gaggeessan hundi xiyyeeffannoo qabeenyawwan kanneeniif kennuun qabeenyawwan kanneen waraabuuniifi galmeessuun, akkasumas kunuunsa taasisuun hambaalee kanneen tursiisuun osoo dhaloonni haaraan akka irraa baratu taasifamee gaarii ta'a.

Galata

Hunda dura waan hunda dabarsee fayyaa naaf kenne kan asiin nagahe Uumaakoo guddaan galateeffadha.

Nuffii tokko malee yaadafi ogummaa qabaniin na gargaaraa kanturan gorsaa koo Dr.XilahuunTal iilaatiif galannikoo daangaa hinqabu.

Itti dabaluun yeroon barachaa jirutti deeggarsa barbaachisu naaf taasisuun kan nabira dhaabbatte e yeroo hunda najajjabeessaa kan turte haadha manaatoo Aadde Dirribee Tacaaneetiif galata gud daa nabiraa qabdaatii kabaja onnee koorraa maddeen galatoomin jedhaani. Akkasumashojii qora nnoo kana irratti odeeffannoos ta'ee, yaadaafi maallaqaan nadeeggaraa kanneen turan hojjattoota Wajjira Aadaafi turizimii aanichaa,hojjattoota mana barumsa Baantuu sadarkaa ^{2^{ffaa}}tiifi hiriyaakoo obbo Abbabaa Gabbisaatiif galannikoo guddaadha.

Dhumarratti maatiikoo akkan sadarkaa kanarra ga'uuf bu'uura kan naaf ta'an Abbaa koo Obbo T asfaayee Admaasuu, harmeetoo Aadde Kibbee Guutamaafi Obboleewwan koo hundaan galatoo maan jedhaani.

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axereeraa	i
Galata	ii
Baafata	iii
Boqonnaa Tokko: Seensa.....	1
1.1. Seenduubee Qorannoo	1
1.2. Ka'umsa Qorannoo	2
1.3. Kaayyoo Qorannoo	4
1.3.1. Kaayyoo Gooroo	4
1.3.2. Kaayyoo Gooree	4
1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa.....	4
1.5. Daangaa Qorannoo.....	5
1.6. Hanqina Qorannoo	6
1.7. Haala Waliigala Odeeffannoo Bakka Qorannoo.....	6
1.7.1. Akkaataa Moggaasa Maqaafi Daangaa Aanaa Tolee.....	6
1.7.2. Adeemsa Fuudhaafi Heeruma Hawaasa Aanichaa	9
Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu	12
2.1 Fookiloorii	12
2.1.1 Goroowwan Fokloorii.....	16
2.1.1.1 Meeshaa Aadaa	17
2.1.1.1.1 Gosoota Meeshaa Aadaa	18
2.1.1.2 Duudhaa Hawaasaa	19
2.1.1.3. Aartii Sochii Qaamaa	19
2.1.1.4 Afoola	20
2.1.1.4.1 Amaloota Afoolaa	22

2.1.1.4.2 Faayidaa Afoolaa	23
2.1.1.5. Gosoota Afoolaa	25
2.1.1.6 Afseenaa.....	26
2.1.1.6.1 Amaloota Afseenaa	29
2.1.1.6.2 Faayidaa Afseenaa	31
2.1.6.3 Gosoota Afseenaa	36
2.2 Yaaxxinaalee Qorannoon kun Bu’uureffate.....	39
2.2.1 Yaaxxina Seenawa Deebisanii Ijaaru (Historical reconstructional theory).....	40
2.2.2 Yaaxxina Fakkoommii (Symbolic Theory)	40
2.3 Sakatta’a Qorannoo Walfakkii.....	42
Boqonnaa Sadii: Mala Qorannoo	44
3.1. Gosa Qorannichaa	44
3.2. Hirmaattota Qorannichaa	44
3.3. Madda Ragaalee Qorannichaa	44
3.4. Iddattoofi Tooftaa Iddatteessuu	45
3.5. Malleen Funaansa Ragaalee.....	45
3.5.1.Daawwannaa	46
3.5.2. Afgaaffii	46
3.5.3. Marii garee	46
3.6 Qindoomina Qorannichaa	47
Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee	48
4.1 Afseenaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee.....	48
4.1.2 Haala Argama Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee	53
4.1.3 Bocawwan Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee.....	60
4.2 Afseenaa Holqa Dhokaat	62
4.2.1 Haala Qabatamaa Holqa Dhokaat	62

4.3 Afseenaa Holqa Uraagoo (Uulmaa).....	66
4.3.1 Haala qabatamaa Holqichaa.....	67
4.4 Afseenaa Dajjaazmaach Baalchaa Saafoo (Abbaa Nafsoo).....	68
4.5 Faayidaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Sooleefi Iddoowwan seenaa Ta’anii.....	71
4.5.1 Faayidaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee	71
4.5.2 Faayidaa Iddoowwan Seenaqabeessa Aanaa Tolee	72
4.6 Bobbocawwan Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Sooleerratti Argaman	73
4.7 FakkeenyummaaDhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee	75
4.8 Hubannoo Hawaasni Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo SooleefiIddoowwan Seenaa Ta’anirratti	
Qaban.....	77
Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo.....	79
5.1.Cuunfaa Argannoo	79
5.2.Yaboo.....	82
Wabiilee	
Dabaleewwaan	
Dabalee A	
Dabalee B	
Dabalee C	
Dabalee D	

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1. Seenduubee Qorannoo

Oromoon saba bal'aa gaanfa Afrikaa qubatee jiraatudha. Waa'ee saba bal'aa kanaas hayyoonni garagaraa yaada garagaraan ibsuuf yaalaniiru. Fakkeenyaaf Dirribiin (2012:15) akkaataa itti aanuutti ibsa:

Oromoon saba guddaa Itoophiyaafi gaanfa Afrikaa keessa jiraatu yoo ta'u, Afaan Oromoo hedduumina dubbattootaan ardii Afrikaa keessaa Afaan Arabaafi Afaan Hawusaan durfamee sadarkaa sadaffaarratti argama. Haa ta'u malee, carraan Afaan Oromoo gama barreeffamaafi meeshaalee sabquunnamtiin hojiirra oolmaaf argachaa ture afaanicha kan madaaluu miti.

Yaada oliirraa hubachuun akkuma danda'amutti lakkoofsi uummata Oromoofi afaan isaa baay'ina dubbattootaan sadarkaa gaariirra yaa jiraatu malee guddinni afaanichi gama barreeffamaan bahee mul'achuu akkasumas sab-quunnamtii adda addaan tajaajila kennuurratti carraan argachaa ture sabichas ta'ee afaanicha kan hinmadaalle ta'uun nihubatama. Alamaayyoon (2007:19) waa'ee Oromoo akka itti aanutti ibsee jira:

Oromoon saboota Kuush keessaa isa bal'aafi uummata qabiyyee lafa guddaa irra dagaagee jiraatu. Haaluma bal'inaafi guddina uummataan Oromoon gosoota (damee) hedduu qaba. Isaanis: Tuulama, Macca, Arsii, Gujii, Booana, Itu, Humbanna, Raayyaa, Yejjuu, Liiban jedhamu. Kana keessaa gosni Tuulamaa isa tokkoodha. Damee Oromoo keessaa Tuulamni gosa handhuura Itoophiyaa bakka dur Kuushitikoanni jiraachaa turan jedhamu lafa bal'aa irra kan dagaagee jiraachaa tureefi ammas jiruudha.

Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amu uummanni Oromoo hedduumina isaa irraa kan ka'e damee adda addaatti walqoqqoodee jiraachaa kan tureefi jiraachaa kan jiruudha. Uummanni Oromoo uummata aadaafi seenaa gaarii qabu ta'ee, aadaafi seenaa gaarii qabu kanas kallattii garagaraan waldhaalchisaa kan tureefi yeroo ammaas waldhaalchisaa kan jiruudha. Kallattiiwwan aadaan saba tokkoo ittiin dhaalamu keessaa afoolli isa tokko. Afoolli damee fooklorii ta'ee wayita ogummaan barreeffamaa hindagaagnetti aadaafi seenaa hawaasaa hubachiisuu keessatti gahee guddaa taphachaa kan tureefi taphachaa kan jiruudha. Kanuma cimsuuf haayyonni afaanii afoolarratti yaada adda addaa lafa kaa'aniiru. Tafariin (2004:133) akkaataa kanatti ibsa:

Afoolli hojii huccuu miidhaginaa uffatee jiruufi jireenya hawaasaa miidhaksee qindeessuun afaaniin dhalootaa dhalootatti dabarsaa tureedha. Kanaafuu aadaafi seenaa saba tokkoo, sadarkaa guddina hawaasichi irra ture akkasumas sadarkaa guddinaafi bal'ina afaanii kan calaqqisiisudha.

Yaada hayyuu kanarraa kanhubannu afoolli callisee kan dhiyaatu osoo hintaane miidhagina goonfachuu kan qabuufi jechoonni inni ittiin dhiyaatu miira dhaggeeffataa booji'uu kanneen danda'an ta'uu qabu. Dabalataanis afoolli sadarkaa guddinni hawaasa tokkoo irra tureefi irra jiru kan agarsiisudha. Akkuma fooklooriin dameewwan garagaraa of jalaa qabu afoollis haala dhiyaatina isaarratti hundaa'uun dameewwan garagaraatti qoqqoddama. Qoqqoodama kanas Misgaanuun (2011:41) akkaataa itti aanuun ibsee jira:

Ogafaan bifa hololoo ykn seenessuutin mul'atan (sheekkoo, durdurii, baacoo, afsee naa...), uunkaalee gaggabaaboon kan mul'atan (hiibboo, mammaaksa...) fi bifa a fwalaloon kanmul'atan (weedduu jaalalaa, weedduu hojii, geerarsa, mararoo, weedduu ateetee, sirba, faaruu loonii, weedduu dhimmoota siyaasaa, weedduu huruursa mucaa, weedduwwan gootummaa, weedduwwan seenaa, tapha ijoollee, weedduwwan amantii, weedduwwan ajjeechaa, hiibboo al tokko tokko) fi k.k.f niin mul'achuu danda'a.

Akkuma barreeffama kanarraa hubachuun danda'amutti afoolli bifa hololoo, uunka gaggabaaboofi bifa afwalaloon dhiyaachuu danda'a. Fuulleffannoon qorannoo kanaas kallattiiwwan dhiyaatina afoolaa keessaa kanneen bifa hololootiin dhiyaatanirratti yoo ta'u, afoolota bifa hololootiin dhiyaatan keessaa Afseenaa wanta qabatamaa ta'e dhagaa dhabbaturratti kan xiyyeeffateedha.

1.2. Ka'umsa Qorannoo

Qorannoon tokko yommuu gaggeeffamu dhimma ka'umsa taasifatee gaggeeffamu qaba. Ka'umsa qorannoon walqabsiisee Addunyaan (2011:53-54) akka ibseetti, "ka'umsi qorannoo tokkoo dhugaa hawaasa keessatti ykn waa'ee hawaasichaa dhimma barreeffamerratti mul'atu; dhimmichis rakkoo ykn qaawwa jiru tokko duuchuufi yaaxxina tokko haaromsuuf, ibsa bal'aa dhimmicharratti kennuufi k.k.f ta'uu danda'a". Akka yaada hayyuu kanaatti qorannoon tokko rakkoo furuu ykn beekkumsa hundeessuufi kan dura ture babal'isuun akka hubannoo hawaasaaf tolu haala mijeessuu ka'umsa godhachuun gaggeeffamuu danda'a. Qorataan qorannoo kanaas beekkumsa hawaasa keessa jiru bal'isuun hubannoo hawaasni beekkumsicharratti qabu gabbisuurratti kan xiyyeeffateedha.

Hawaasni Oromoo afoolota hololoo ofkeessaa qabu kanneen afaaniiniifi meeshaa qabatamaan qaxxaamuruu danda'an hedduu qaba. Gosoota afoolaa bifa hololootiin dhiyaatan keessaa afseenaan isa tokko. Godina Shawaa kibba Lixaa Aanaa Tolee keessatti Afseenaan Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee darbee darbee beekamaadha. Akkasumas afseenaan iddoowwan seenaa addaa addaa kanneen Aanaa sana keessatti argaman haala walfakkaataan ta'uu baatullee hawaasa naannoo iddoowwan seenaa ta'an kanneenitti dhiyoo ta'aniin darbee darbee nihimama.

Dhagaan dhaabbii kanaan walfakkaatu daangaa Aanaa Qarsaa Maallimaa bakka addaa Xiyyaa jedhamee beekkamutti kan argamu ta'ee bakki argama isaas sabni jiraatu saba Oromoo gosa Tuulamaati. Dhagaan dhaabbii kunis yeroo garaagaraa qorannoon irratti gaggeeffamuun beekameera. Haata'u malee, naannoo argama Dhagaa dhaabbii Harmuufoo Soolees ta'ee iddoowwan seenaa Aanicha keessatti argamanii kan jiraatan Saba Oromoo gosa Tuulamaa yoota'anis garuu dhagaan dhaabbii kun hanga qorataan qorannoo kanaa hubatettiafseenaan isaas ta'ee kanneen iddoowwan seenaa Aanaa Tolee keessatti argamanii carraa qorannoon bahee mul'achuu akkasumas gara barreeffamaatti jijjiiramuu hinarganne. Kun immoo carraa afseenichi beekamuuf qabu jalaa laaffisaa deema. Dabalataan dhagaan dhaabbii kuniifi iddoowwan seenaa ta'an kunnee n sababa manca'aa jiraniif afseenaan isaaniis gara baduutti deema jira.

Qorataanis sababoota kanneen bu'uureffachuun tokkoffaa, afseenaan dhagaan dhaabbii kanaafi afseenaan iddoowwan seenaa aanaa kana keessatti argamanii carraa qorannoo argachuun akka bee kaman haala mijeessuu, lammaffaan, ragaa barreeffamaa afseenawwan kanneeniif qindeessuufi sadaffaarratti kunuunsi meeshaa qabatamaakanaafi iddoowwan seenaa ta'an kanneenii hawaasa biratti bifa dura tureenakka ittifufu yaadachiisuu akka ka'umsa qorannootti qabatee kanka'eedha.

Raawwii qorannoo kanaakeessattis gaaffileen armaan gadii deebii niargatu jedhamee abdatama.

a/ Afseenaan dhagaadhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanicha keessatti argamanii hangam beekamaadhaa?

b/ Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanicha keessatti argamanii faayidaa maalii qabuu?

c/ Bobboocoonni dhagaa dhaabbii kanarratti argaman maal ibsuu?

d/ Dhagaan dhaabbii kunniin fakkeenyummaa maalii agarsiisuuf bocamanii?

e/ Hubannoon hawaasni afseenaa dhagaa dhaabbii kanaafi iddoowwan seenaa ta'an kanneenirratti qaban maal fakkaataa?

1.3.Kaayyoo Qorannoo

Qorannoon kamiyyuu kaayyoo galmaan ga'uuf gaggeeffamu qaba.Kaayyoon kunis gama lamaan kan ibsamu yoo ta'u, innis gama kaayyoo gooroofi gooreen ta'a. Lameen isaaniituu bifa armaan gadiin kan dhiyaatudha.

1.3.1.Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa afseenaa dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanicha keessatti argamanii xiinxaludha.

1.3.2.Kaayyoo Gooree

Kaayyoo gooreen qorannoo kanaa qabxiilee armaan gadiiti:

- Afseenawwan maalummaa dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanicha keessatti argamanii ibsan walitti qabuun addeessuu;
- Faayidaa Dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanicha keessatti argamanii ibsuu;
- Bobbocawwan dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleerratti argaman maal akka mul'isan agarsiisuu;
- Dhagaan dhaabbii kunniin fakkeenyummaa maaliif akka boocaman agarsiisuu;
- Hubannoon hawaasni dhagaa dhaabbii kanaafi iddoowwan seenaa ta'an kanneen irratti qaban maalirra akka jiru ibsuu;

1.4.Barbaachisummaa Qorannichaa

Barbaachisummaan qorannoo iddoo itti fayyadamaan qorannoo gaggeeffamee eenyu akka ta'e ibsamuudha. Barbaachisummaa qorannoon walqabsiisee Adunyaan(2011:55) akkaataa armaan gadiitti ibsa. “ Barbaachisummaan qorannoo tokkoof barbaachisummaa mataduree qoran nichi irratti gaggeeffameefi qabatamummaa odeeffannoo bu'uura qorannichaa ta'e irratti hundaa' a,” jedha. Akka ibsa hayyuu kanaatti,mata dureen qorannoon irratti gaggeeffamuufi odeeffannoo

n bu'ura qorannichaa ta'e barbaachisummaa qorannoo tokkoo murteessuu keessatti gahee guddaa qabu.

Qorannoon kun osoo gaggeeffamuu baateeAfseenaan dhagaa dhaabbii kanaafi iddoowwan seenaa ta'an kanneenii kun hawaasa biratti hubannoon inni qabu gadi aanaa waan ta'eef akkuma qorataan dura hubatetti carraa barreeffamaan bahee mul'achuu dhabuurraa kan ka'e kallattii beekamtii dhabuu qabatee jirurraa kan ka'e seenaan isaa dagatamuu danda'a. Kanaafuu bu'a qabeessummaan qorannoo kanaa inni duraa, Afseena dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanicha keessatti argamanii walitti qabuun ragaa barreeffamaa qindeessuun hubannoo hawaasaa cimsuun afseenaawwan kanneen dagatamuurraa oolchuudha. Akka faayidaa lammaffaatti galma gahiinsa qorannoo kanaa irraa qaamoleen armaan gadii fayyadamoo ta'u.

- Uummata Oromoo waa'ee afseena dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanicha keessatti argamanii baruu barbaadaniif kallattii hubannoo kaa'uu danda'a;
- Qaamolee mata-duree kanarratti qorannoo gaggeessuu barbaadaniif akka madda odeeffannoo lammaffaatti tajaajiluun karaa salphaan kitaabilee wabii akka argataniif haala mijataa uuma;
- Waajjirri Aadaafi turizimii Aanaa Tolee qaawwa argachuun qorannoo fookiloorii akka gaggeessu onnachiisuu mala;
- Hubannoo hawaasni naannoo sanaa dhagaa dhaabbii kanaafi iddoowwan seenaa kanneenirratti qabu dabaluun akka kunuunsaniif haala mijeessa.;

1.5. Daangaa Qorannoo

Qorannoon tokko ka'umsaafi gahumsa isaa milkeessuuf daanga'uu qaba. Qorannoo daangaa malee gaggeessuun nama osoo bishaan daakuu hin beekin gaalaana seene ta'a. Kana malees ka'umsaafi ga'umsa qorannoo gaggeeffamuu hubachuurratti rakkisuun alatti qisaasa'ina baajataafi humna namaa qaqqabsiisa. Kanarra darbees hojiileen qorannoo yeroo barbaadaman keessatti akka hinxumuramne akkasumas bu'aan qorannoo tokkorraa barbaadamu Kallattii barbaadamuun akka hinargamne jal'isuumala. Kanaafuu qorannoo daangessuun baay'ee barbaachisaadha. Daangaa qorannoo ilaalchisuun Addunyaan(2011:56) "Qorannoon tokko daangaa qaba. Daangaan kunis bakkaafi qabiyyeedhaan ta'a" jechuun ibsa. Akka yaada barreessaa kanaatti daangaa qorannoo murteessuu keessatti bakkiifi qabiyyeen iddoo

guddaa kanneen qabaniidha. Qorataan qorannoo kanaas kanuma hubannoo keessa galchuun qorannoo kana iddoon Naannoo Oromiyaa Godiina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Toleerratti kallattiin kan fuulleffate yoo ta'u, gama matadureen Afseenaa Iddoowwan Seena qabeessa Aanaa Tolee keessatti argaman keessaa afseenaa dhagaa dhaabbii Harmuufso Soolee, afseenaawwan holqawwaniifi afseenaa Baalchaa Saafoo qaaccessuu kanjedhurratti kallattiin kanfuulleffateedha.

1.6.Hanqina Qorannoo

Qorannoon yoo gaggeeffamu bu'aa bahii garagaraa keessa darba. Bu'aa bahiin kunis mata-duree qorannoo irratti hundaa'uun addaaddummaa qabaachuu mala. Kana jechuun hanqinni qorataa tokko muudate qorataa biroo muudachuu dhiisuu danda'a jechuudha. Sababni isaas mata-dureen qorannoofi adeemsi qorataan tokko fayyadamu qorataa biroorraa adda ta'uu waan danda'uufidha. Adeemsa qorannoo kanaa keessattis hanqinoota qo'ataa muudatan keessaa adda dureen madda odeeffannoo dursaa salphaatti argachuu dhabuu,hanqina yeroo,rakkoo baajataafi odeeffannoo rogaan kennamurraa ofqusachuu iddattootati. Haata'u malee qorataan malleen garagaraa kanneen akka madda odeeffannoo jalqabaa obsaan barbaaduufi qorannoowwan mataduree qorannoo isaatti dhiyaatu fayyadamuu,yeroo hojii haalan qoqqooduun itti fayyadamuu,waraqaafi meeshaa barreessaa mana barumsaa gaafachuufi iddattoonni odeeffannoo barbaaddamu guutummaan akka kennan amansiisuun qorannoo isaa galmaan gaheera.

1.7.Haala Waliigala Odeeffannoo Bakka Qorannoo

Akkuma daangaa qorannoo jalatti ibsamuuf yaallame qorannoon kun Godina Shawaa kibba Lixaa Aanaa Toleerratti fuulleffachuun kan gaggeeffame yoo ta'u, odeeffannoon bakka qorannoo kanaa ibsu bifa armaan gadiin ibsamee jira.

1.7.1.Akkaataa Moggaasa Maqaafi Daangaa Aanaa Tolee

Akka ragaan waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Toleerraa argame hubachiisutti, maqaan akka waliigalaatti hawaasni godina Shawaa Kibba Lixaa keessa jiraatu ittiin beekamu Maccaafi Tuulama. Jechi kunis maqaa ilmaan Naggaati. Naggaan immoo kanGadaati, Gadaan kan Saamphalooti, Saamphaloon kan Gurraachati, Gurraachi kan Booranaati,kana giddu galeeffachuun kanmogga'eedha. Yeroo durii obboleewwan lamaan Maccaafi

Tuulamajedhamantu godiina kana keessa jiraatu turan. Aanaan Tolee godiina Shawaa kibba lixaa keessatti kanargamtu taatee maqaa kana kan argattes maqaa bakka gabaa Tolee jedhamuurraa yoo ta’u, hiikni isaa immoo wanti hunduu mijataadha jechuudha. Bakki gabaa kuniis giddu galeessaa Aanaa Toleefi Aanaa Sadan Sooddootti argama.

Hawaasa Aanaa Tolee keessaa gosa ilmaan Tuulamaa kan jiraatan yoo ta’uu isaan keessayyis ilmaan Sooddoofi Bachootu jiraatu. Ilmaan Sooddoo kanneen jedhaman sadi yommuu ta’an, isaanis:- Odituu, Tum’eefi Liibaan Yoo ta’an, Bachoon immoo ilmaan jaha qaba. Isaaniis: Meettaa, Iluu, keekkuu, Garasuu, Uruufi Waajituudha.

Ilmaan Sooddoo Sadan keessaa Odituun hangafa kan ta’eefi ijoollee shankan qabu yoo ta’u, Isaaniis:- Siibaa, Abbaadhoo, Soolee, Idooroofi Maallimadha. Ilmaan Sooddoo keessaa Tum’een immoo ijoollee lama kan qabuufi isaaniis:- Guusaafi Hiddodha. Liiban immoo ijoollee lama yoo qabaatu, isaaniis Boodhafi Harmuufoodha. Harmuufoon bakka jiraataa ture kanatti dhagaan dhaabbii kun waan argamuuf Dhagaa dhaabbii Harmuufoofi akka gandaattii gandi inni itti argamu ganda Harmuufoo Soolee waan jedhamee waamamuuf Dhagaan kunis dhagaa dhaabbii Harmuufoo Soolee jedhamee moggaafame.s

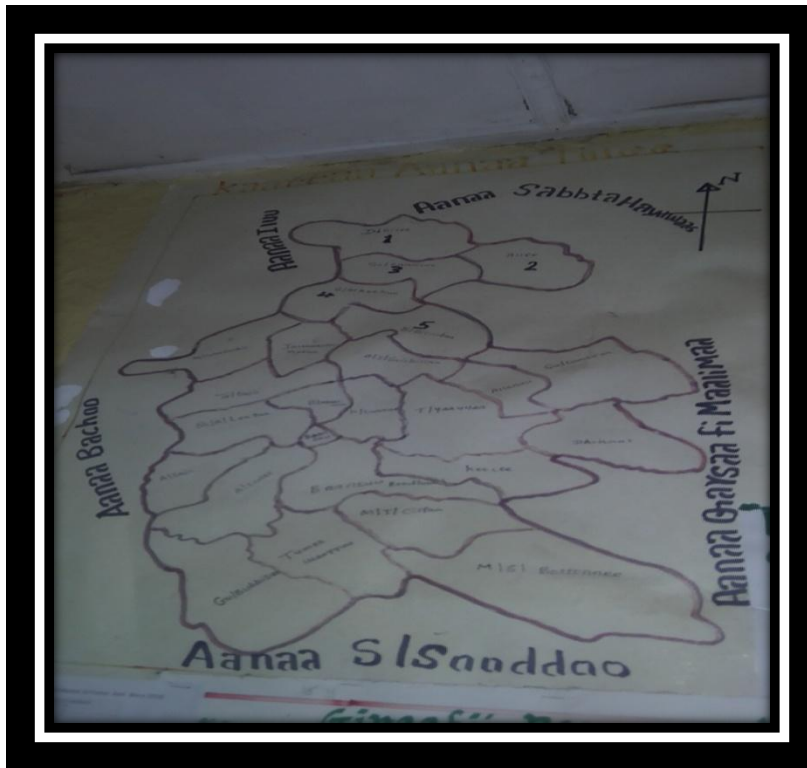
Akkaataa ragaa argamerraa hubachuun danda’ametti, Aanaan Tolee Aanaalee 11 Godinni shawaa Kibba Lixaa qabdu keessaa ishee tokko. Magaalaa guddoon aanichaas “Baantuu” jedhamtee yoo waamamtu, mogaasni maqaa “Baantuu” jedhuus maqaa ilma Harmuufoo yeroo durii iddoo amma magaalattiin itti babal’atte keessa jiraachaa turerraa kan kennameefidha. Aanaan Tolee magaalaa guddoo Biyyattii, Finfinnee irraa gara kibba lixaatti fageenya km 83 Magaalaa Godinaa Walisoo irraa gara Bahaatti fageenya km 76 irratti argamti. Aanaa kana keessa gandoota baadiyyaa 23fi magaalaa 2 waliigala gandoota 25tu jiru.

Argamni Aanaa Tolee :-Kaabaan –Aanaa Bachoofi Aanaa Iluu

Lixaan –Aanaa Bachoofi Aanaa Sadan Sooddoo

Kibbaan-Aanaa Qarsaa Maallimaa

Bahaan–Aanaa Sabbataa Hawaasiifi Aanaa Qarsaa Maallimaan daangeeffamtee argamti.(Tafarii Boshuu Amajjii 29,2010)

Fakkii 1: Kaartaa Aanaa Tolee

Haalli qilleensa Aanaa Tolee baddaa,badda dareefi gammoojjii yoo ta’u,tartiibaan dhibbeentaan 27.5%,41.17%,31.78% kan bakka bu’uudha. Haalli Hoo’ina aanichaa giddu galeessan 16c⁰-20c⁰ dha. Rooba gannaa immoo giddu galeessan 800mm-1200mm argatti.

Baay’inni uummata Aanaa Tolee saalan dhiira36,208,dubartii 32,025 waliigala namoota 68,233 dha. Baay’inni uummata baadiyyaa 65,146 kan magaalaa 3,087.

Akkaataa Daawwannaa taasifameen biqiloota garaagaraa kanneen haala qilleensa aanichaan wal baran hedduun uumamaanis ta’ee namaan kan dhaabbatan nijiru. Biqiloota uumamaan argaman kan yeroo durii irraa eegalee umrii dheeraa qaban bal’inaan kan mul’atan iddoowwan Amantaa, Ardoota Jilaa (Abdaarii, Burqaafi kan biraa)fi naannawaa mana jireenyaa, akkasumas, lagaafi hallayyaa namni bali’naan gahuu hindandeenye keessatti nimul’atu.Iddoo kaanitti garuu mukti uumamaa kun baay’ee haphatee argama.

Akka fakkeeniyatti mukeen uumamaan AanaaTolee keessatti argaman keessaa Waddeessa, Bakka niisaafi Ejersi nimul’atu.Mukkeen umrii dheeraa qaban kanneen akka Odaa, Qilxuu, Garbii, Wad

deessafi Harbuu immoo iddoowwan Ardoota Jilaa akkasumas Lagaafi Hallayyaa keessatti bal'inaan niargamu. Lafa Baadiyyaa Aanichaa keessatti immoo walirraa yaa fagaatuu malee ,keessattuu lafa qonnaa baddadaree keessatti Laaftoon baay'inaan faffaca'ee argama.

Mukkeen namaan dhaabbatanii aanicha keessatti mul'atan keessaa bal'inaan kan mul'atu Baarga moodha. Baargamoon kunis adiifi diimaa jedhamee waammama. Bargamoo adiin lafa baddaatti yoo argamu, diiman immoo lafa gammoojjitti argama. Darbee darbee bargamoo diiman lafa baddaattis nimul'ata.

Akaakuun biyyoo aanicha uwwisee jiruu gurraachi 71%, diimaa 21% fi biyyoon Cirrachaa 8% dha. Haalli teessuma lafa Aanaa Tolee hurufa 73%, bu'aa ba'ii 11%, gaarafi tabba 16%'n haguuggamee kan argamuudha. Aanaan Tolee galaana irraa olka'iinsa 1,500-2,760m irratti argamti.

Hawaasni Aanaa Tolee hawaasa yeroo gaddaas ta'ee gammachuu bifa gamtaan waldeeggaree kan jiraatudha. Kallattiiwwan hawaasichi ittiin waldeeggaru keessaa hojii garagaraarratti daboo walii bahuun baay'ee beekkamaadha. Kanarraa ka'uun hawaasichi hawaasa tokkoomee jiraatu ta'uun nihubatama. Aanaa qorannoon kun irratti gaggeeffame keessa hordoftoota amantaa garagaraatu jiraata. Haata'u malee irra caalan hawaasa aanicha keessa jiraatanii hordoftoota amantaa Ortodoksiiti. Harki caalaan hawaasichaa hordoftoota amantaa Ortodoksii yoo ta'anis, hordoftoota amantaa biroo waliin hariiroo obbolummaa uumuun haala gaariin amala waliin jiraachuu kan qabuudha.

1.7.2. Adeemsa Fuudhaafi Heeruma Hawaasa Aanichaa

Fuudhaafi heerumni kallattii hawaasni ittiin bultii ijaaree walgargaaree jiraatuudha. Hawaasa aanaa Tolee birattis dhimmi kun haalan beekkamaadha. Akka aanaa Toleetti gosoota fuudhaafi heerumaa keessaa tokko kaadhimannaadha. Kaadhimannaan gosoota bultii ittiin ijaarramu keessaa isa tokko ta'ee fedhii maatii mucaafi intalaa giddu galeeffatee kangaggeeffamuudha. Kaadhimannaan warroommiin adeemsa mataa isaa danda'e kan qabu yoo ta'u adeemsa kaadhimannaa duriifi ammaa gidduu garaagarummaatu jira.

Akka dur turetti dursa warri mucaa fira ofiin mari'achuun erga warra intala irraa kadhachuu barbaadaniifi intala kadhachuu barbaadan murteessanii booda mucaan intala dhoksaan akka ilaallatu taasisu. Raawwii kana booda waraqaa barreessuun nama maatii intala kadhachuu barbaadaniitti dhiyaatutti kennuun waraqaan akka warra intalaa bira gahu taasisu; warri intalaas gosaan mari'achuun yoo nidanda'ama ta'e waraqaa itti kenname of biratti hambisuun eeyyamamoo ta'uu isaanii kan murteessan yoo ta'u, yoo hinbarbaadan ta'e garuu waraqaa itti kenname osoo hintursiisin qaama itti kennetti deebisuun akka itti heerumsiisuu hinbarbaanne mirkaneessu. Yeroo ammaa garuu kaadhimannaa gurbaafi intalli erga walii gallanii booda warraan gahachuun adeemsi warroommii raawwachaa kan jiruudha.

Gosa fuudhaafi heerumaa aanaa Toleetti beekkamu keessaa inni lammaffaan butiidha. Butii gosa fuudhaafi heerumaa keessaa isa tokko ta'ee fedhii gurbaa ykn gurbaafi warra gurbaa gidd ugateeffachuun amala dirqisiisuun guuttamee kan raawwatuudha. Haalota butiif haala mijeess an keessaa gurguddoon: mucaan intala jaalatee warri akkasumas intalli heerumuu yoo didde, intala gurbaan fuudhuuf hawwaa jiru qaamni biroo yoo gidduu galuu barbaade, gurbaan bifa kaadhimannaan fuudhuuf yoo harka qallateefi warri intalaa intala kennanii guyyaa cidhaa qabuu yoo didaniidha.

Butiin gosa fuudhaafi heerumaa yoo ta'es fedhii kallattii tokkoo jechuunis fedhii gurbaa ykn gurbaafi warra gurbaa qofa waan giddu galeeffatuuf kan jajjabeeffamuu miti; kanuma sababeeffachuunis akka aanaa Toleetti gama mootummaan buttiin akka dhaabbatuuf carraaqqii taasifamaa tureefi taasifamaa jiruun gosti fuudhaafi heerumaa kun kallattii guutumaan guututti baduurra gahaa kan jiruudha.

Gosti fuudhaafi heerumaa inni biroo cabsaadha. Cabsaan kallattii warroommiin ittiin gaggeeffamaa tureefi yeroo ammaas darbee darbee ittiin gaggeeffamaa jiruudha. Cabsaarratti warri gurbaa karoofachuun maanguddoo kallachaa qabachuun kan deeman yoo ta'u, warri intalaa garuu dhimmicha waan beekanii miti. Haata'u malee safuu kallacharraa qaban irraa kanka'e intala isaanii fedhii isaaniifi isheen ala heerumsiisu. Haalonni cabsaaf haala mijataa uuman: warri intalaa intala gurbaaf kennanii beelama cidhaayoo qabuu didan, gurbaan intala kaadhimate cidhaan fuudhuu kan hindandeenye yoo ta'ee fi intalarratti dorgommiin baay'achuudha. Akkuma butii cabsaan fedhii kallattii tokkoo kan giddu galeeffate waan ta'eef yeroo

ammaa baay'ee kan jajjabeeffamuu miti. Cabsaa butiirraa wanti adda taasisu warri intalaa safuu kallachaa kan hinsodaanne yoo ta'an intala kennuu dhiisuu danda'u.

Waliin deemmachuunis gosa fuudhaafi heerumaa aanaa kana keessatti mul'atuudha. Waliin deemmachuun kallattii warroommii keessaa isa tokko ta'ee wal jaalala gurbaafi intalaa giddu galeeffachuun yeroo ammaa gosa fuudhaafi heerumaa hundee dagaagfachaa jiruudha. Akka aanaa Toleetti waliin deemmachuun butii dayeeffachuun raawwachaa kan jiru yoo ta'u, erga qaamni seeraa gurbaa intala fudhatee gale qabee booda intalli qaama seeratti dhiyaachuun akka fedhii ishee ta'e ibsiti; sana boodas gurbaan too'annaa jalaa kan bahu ta'a. Waliin deemmannaaf sababa guddaa ta'aa kan jiru ijoolleen lamaan osoo wal jaalatanuu maatiin akka walfuudhan eeyyamuu diduudha. (afgaaffii, Obbo Bariisoo Dammasaa 23/3/2010)

Walumaagalatti akka aanaa Toleetti gosti fuudhaafi heerumaa afur kan jiru yoo ta'u, yeroo ammaa bal'inaan hojiirra oolaa kan jiru kaadhimannaadha; waliin deemunis dhawaataan babal'achaa kan jiruudha.

AanaanTolee iddoowwan hawwata turizimiif ooluu danda'an kanneen akka holqa dhokaat,holqa Adaree, holqaUraagoo,fincaa'aa Qoocee,Dhagaa dhaabbii harmuufoo Soolee,Siidaa Dajjaazmaach Baalchaa Saafoofi kkf kan qabdu yoo ta'u,garuu Aanaan Tolee iddoowwan hawwata turizimiif mijatoo ta'an kana haalan qindeessuun hanga itti fayadamuu qabdu fayyadamaa hinjirtu. Iddoowwan hawwata turizimiif ooluu danda'an kanneen olitti tarreeffaman keessaa hanga ammaatti hawaasni hubachuun itti fayyadamaa kan jiru Siidaa Baalchaa Saafoo qofa. Siidaan kun yeroo dhiyoo keessa kan dhaabateefi beekamtii hamma ta'e miidiyaa hawaasaan kan qabu waan ta'eef hawaasni gara biraatii dhufu bakkichi iddoo aara galfiis waan qabuuf achitti kan boqataniifi achumaanis siidaa kana kandaaawwataniidha (afgaaffiiObbo Damaamuu W/Mikaa'eel 23/3/2010).

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaan kun yaad-rimee dhimma qoratamuun walqabatan kanneen akka: maalummaa fookilorii, Gosoota fookilorii, afoola, Gosoota afoolaa, amaloota afoolaa, faayidaa afoolaa, raago owwan, Gosoota ragoowwanii, raagamtaa, afseenaa, durdurii, maalummaa afseenaa, gosoota afs eenaa, amaloota afseenaa, faayidaa afaseenaa of keessatti qabata. Beekumsi dhala namaa baay'een isaa yeroo tokko mul'atanii kandhaamaan, kan biroo immoo dagaagaa kan deemaniidha. Kana waan ta'eef dhaloonni ammaa kan darbeerraa, dhaloonnii dhufu immoo kan ammaa irraa barachaa adeemsi jireenyaa itti fufa. Beekumsi dhaloota irraa dhalootatti barreeffamaan, afoolaan, suuraan, suursagaleefi fiilmidhaan daddarbuu danda'a. Qorannoo gaggeessuuf yeroo ka'amus beekumsa duraan jiru bu'uura godhatameeti.

Qorannoo tokkoof ogbarruu sakatta'uun baay'ee barbaachisaadha. Barbaachisu mmaan isaas, dhimmicha qorannoowwan duraan gaggeeffamaniin walqabsiisuu cimsuu, qaawwa inni duuchuuf deemuufi daangaa isaa mul'isuufi. Kana malees, ogummaawwan garagaraa kanneen qorannichaaf tumsan gabbifachuuf ogbarruu sakatta'uun barbaachisaadha (Addunyaa 2011:58-59).

Ogbarruu sakatta'uun qorannoo gaggeeffamu cimsuufis ta'ee ragaan deeggaruun qorannichi qaama kamiyyuu biratti fudhatamummaa akka argatuuf haala kanmijeessu akka ta'e yaada hayyuu kanaarraa hubachuun nidanda'ama. Kanaafuu qorataan barruuww an garagaraa kallattii garagaraarraa funaanuun cimina qorannoo isaa murteessuu qaba. Haaluma kanaan boqonnaa kana jalatti yaad-rimee gooroo fookiloorii irraa ka'uun gara dhimma kallattumaan qorannoon irratti gaggeeffamuufi gosoota afoolaa keessaa raagoo, gosoota raagoo keessaa immoo afseenaa, afseenaa keessaa immoo, afseenaa dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa aanicha keessatti argamanii wajjin walqabatan walitti qabuun yaad-rimeen afseenichaa boqonnaa kana jalatti ibsamaniiru.

2.1 Fookiloorii

Jechi fookiloorii jedhu jalqaba kan moggaasa argate bara 1846 nama William John Thoms jedhamuuni. The term folklore was coined by William John Thoms in 1846. Jechi fookiloorii jedhu, jechoota lama kan folk fi lore jedhamurraa kan ijaarame yoo ta'u, folk kan jedhu namoota lamaafi lamaa ol ta'anii gareedhaan jiraatan ta'anii, wanti tokko isaan taasisu hojii, afaan, amantaa, ogummaafi k.k.f ta'uu danda'a. Lore kan jedhummo namoonni gareen jiraatan kan

waliin qooddatan qabeenya gamtaati. Warri folk jedhaman sun gamtaadhaan dhaloota dhufuuf dabarsu. Kanaafuu fookilooriin ogummaa namoonni gareedhaan jiran walitti qaban ta'ee kan dhaloota dhufuufillee akkasumatti gareedhaan dabarsan akka ta'e (Alen Dundes, 1965:3) irratti niibsa.

Fookilooriin maqaa waliinii yoo ta'u dhimmoota amantaa, aadaa, barsiifata, hima afaanii kan hawaasni dhaloota tokkorraa dhaloota biraatti afaaniin dabarsu, raagamtaa beekamaa yookiin bakka amantaa, aadaafi gocha garee hawaasaati. "Folklore is a traditional beliefs, customs, and stories of a community passed through the generation by word of mouth, a body of popular myth or beliefs relating to a particular place, activity, or group of people." (Oxford Dictionary of English, 2010:679).

Folklore is any of the beliefs, customs and traditions that people pass on from generation to generation. Much folklore consists of ballads, fairytales, folktales, legends and myths. Folklore also includes arts and crafts, dances, games, nursery rhymes, proverbs, riddles, songs, superstitions and holiday and religious celebrations" (World Inc. 1994:322).

Akkuma yaada armaan olii kanarraa hubachuun danda'amutti, Fookilooriin amantaa, barsiifataafi aadaa kan uummanni yeroodhaa gara yerootti afaaniin walitti daddabarsaa dhufe ta'uu isaati. Irra caalaa kan of keessatti hammatu, walaloo gaggabaaboo, afseenaa, wanta yaadaan jiru, durduriwwan, seenaa durii dhugaas ta'uus, dhiisuus kan danda'u seenaa bara durii kan uumaafi uumama wajjin wal qabatu kan of keessatti hammatuudha. Fookilooriin wantoota biroos ofkeessatti nihammata. Isaanis kanneen akka: aartii, ogummaa daansiwwanii, taphoota ijoollee, durdurii, sirboota, mammaaksota, hiibboowwan, gochoota ragaa irratti hinhundoofne, kanguyyaa ayyaanaafi kabaja amantaalee dabalachuu danda'a.

Fookilooriin umrii namoota waliin kanturedha. Wantoonni namoota duriitiin barreeffamanii teessifaman fakkeenyoota fookilooriiti. Hammuma dhalli namaa ogummaa barreessuu gabbifachaa dhufe seenaa fookiloorii galmeessuu eegalani. Haata'u malee fookilooriin hunduu hingalmeeffamne. Fookilooriin baay'een afaaniin dhalootarraa gara dhalootatti daddarbaa jiru. Jabana ammaa kanayyuu ummanni hedduun afaan barreeffamaa hinqabani, garuu muuziqaa afseenaa, raagoofi fookiloorii gosa adda addaa qabu. Yeroo tokko tokko fookilooriin

akkeessuudhaan kan argame ta'uu danda'a. Ijoolleen taphoota namoota biroo ilaaluun baratan kanneen akka:funyoo utaaluu, dhagaa darbatanii utaaluu, ulee wal ari'uu, geengoo uumuun jechoota addaaddaa jechuun taphachuufi kkfqabu.

Fooklooriin kallattii hawaasni tokko aadaa, muxannoo, falaasama, artii, amantaa, afaan,uffannaa, nyaatafi meeshaalee isaa dhalootaa gara dhalootaatti ittiin dabarsuudha. Dhufteen fokloorii dhuftee hawaasaa waliin hidhata guddaa qaba. Sababni isaa foklooriifi hawaasa adda baasanii ilaaluun ulfaataa waan ta'eefidha. Dhimma kanarratti Dorson(1972:1) irratti fokloorii yoo ibsu:

Folklore emerged as new field of learning in the nineteenth century when antiquaries in England and philologists in Germany began to look closely at the ways of lower classes...The word 'folklore' phrase be thenceforth adopted in place of some phrase 'popular antiquities', jedha.

Yaada kanarraa kan hubatamu beekumsa hawaasaa soquun akka damee barnootaatti jaarraa19^{ffaa} keessa biyyoota Ingiliziifi Jarman keessatti garee warra aantiiqu'aariiniifi garee warra filoosoofistiin kallattii sadarkaa gadii keessa kan jiraataniin qoratamaa akka ture ibsu. Innis kan kutaa hawaasa hinqaroominiiti jechaa turan. Maqaan jecha fookiloorii jedhus dura wantoota adda dinqisiifamoo ta'aniin yookiin ijaarsota bebbeekkamoo durii jedhamuun beekkamaa ture.

Dundes (1965:11) jecha fookloorii jedhu hiikuun dura akka namni hubatuuf, jechoota 'folk'fi 'lore' jedhu hiikuun barbaachisaadha jedha.

It is possible to define both 'folk' and 'lore' in such a way that even the beginner can understand what folklore is. The term "folk" can refer to any group of people what so ever who share at least one common occupation, language or religion but what is important is that a group formed for what ever reason will have some traditions which calls its owns.

Asirraa akkuma hubatamutti jecha fookloorii jedhu hiikuun dura akka namni hubatuuf, jechoota 'folk'fi 'lore' jedhu hiikuun barbaachisaadha. Jechi 'folk' jedhu garee namootaa kan bakka bu'u yoo ta'u, 'lore' wantoota isaan waliin qooddatan bakka bu'a.

Fooklooriin qaama aadaa keessaa tokko. Sababiin isaas, hawaasatu jireenya isaa keessatti waan isa barbaachiseef uumee waliin itti gargaarama malee uumamaan kan kennameefii miti. Kanas Georges fi Jones, (1995:225) akkas jechuun ibsanii jiru.

As an aspect of culture, folklore is human creation that embodies and memorializes people's shared and unique experiences. As a mirror of culture, folklore documents and reveals the many similar and different ways that human beings behave in order to satisfy common needs, and solve the problems of every day life.

Yaada hayyuu olii kanarraa kanhubannu, foklooriin kan hawaasni muuxannoo adeemsa jiruufi jireenya isaanii keessatti argatan waliif qooduuf, fedhii isaanii guuttachuufi rakkoo isaanii furachuuf ofii uummataniidha.

Folklore is the social, material and oral culture of primitive societies. The culture comprises such forms as festivals, dances and religious rites. The material culture comprises architecture art and crafts. The oral culture includes songs, tales, legends, proverbs and riddles” (Iseacs, 1981:457).

Akka yaada kanaatti fooklooriin hawaasummaa, meeshaalee aadaafi afoola hawaasa waliigalaati. Aadaan hawaasaa kanneen akka taphoota adda addaa, shubbisa, durduriwwan, afseenaa, mam maaksaafi hiibboo kan ofjalatti qabuudha.

Fookloriin duudhaa, aadaa, amantaafi eenyummaa saba tokkoo kan ibsuudha. Steven(1964:552) akka ibsutti, “Folklore is the traditional beliefs and customs of a community passed on by word of mouth” jedha. Akka yaada haayyuu kanaatti fooklooriin duudhaa, amantaafi barsiifata hawaasa tokkoo kan afaaniin dhaloota dhalootatti darbuudha.

Melaknen (2006:8) “Every group bound together or by common interest and purposes whether educated or uneducated rural or urban, possessed tradition which may be called it folklore”. Akka yaada kanarraa hubachuun danda’ amutti fooklooriin garee hawaasaa amala wal isaan fakkeessu qaban kan barate ykn kan hinbaranne, baadiyyaa ta’ee kan magaalaa walitti kan hidhuudha.

Folklore is informally learned, an official knowledge about the world, our selves, our communities, our belief, our cultures, and our traditions that is expressed creatively through words, music customs, actions, behaviors and materials. It is also the interactive, dynamic process of creating, communicating and performing as we share that knowledge with other people (Smis, 1965: 12).

Yaada oliirraa kan hubatamu, fookilooriin osoo itti hinyaadin kan baratamu, beekumsa dhaabbataa kan hintaane, waa’ee addunyaa, waa’ee keenya, waa’ee uummata keenyaa, waa’ee amantaa keenyaa, waa’ee aadaa keenyaa fi barsiifata keenyaa jechatti, muuziqaatti, gochatti,

amalaafi meeshaaleetti gargaaramuun ogumaa hawaasaa kan ibsudha. Akkasumas, walitti hidhatinsafi raawwiin beekumsa waljijjiiruu keessa uumamaa kan deemudha.

2.1.1 Gooroowwan Fokloorii

Fokloorii damee dameen qoqqooduun qo'annoo foklooriifis ta'ee hubannoo hawaasni irratti qabu gabbisuuf gahee guddaa qaba. Kanaan walqabsiisuun barreessitoonni afaaniis gooroowwan fokloorii irratti yaada garagaraa kaa'uuf yaalaniiru. "Dameewwan fokloorii gurguddoon duudhaa hawaasaa, meeshaalee aadaa, aartii duudhaafi afoola (Dorson 1972). Fokloorii wantoota inni ofkeessatti hammatu giddu galeeffachuun qoqqoodama isaa kaa'uun nidanda'ama.

Myths, legends, folktales, jokes, proverbs, riddles, chants, charms, blessings, curses, oaths, insults, retorts, taunts, teases, toasts, tongue-twisters, and greating and leave-taking formulas. It also includes folk costume, folk art, folk belief, folk medicine, folk instrumental music, folksongs folk speech, folk similies, folk metaphors, and names. The lists of folklore forms also contain games; gestures; symbols; prayers; practical jokes, folk etymologies; food recipes; quilt and embroidery designs; house, barn and fence types (Alen Dundes 1965).

Yaada Dundes irraa akka hubatamutti foklooriin kanneen akka raagoo, afseenaa, durdurii, baacoo, makmaaksa, hiibboo, eebba, abaarsa, arrabsoo, kaka, huruursuufi deddeebisa dubbii afaanii, haala naggaa walgaafachuu, akkasumas fookiloorii aartii, duudhaa, qorsa aadaa, meeshaalee muuziqaa, dubbii dachaa, maqaalee kan ofkeessatti hammatuudha. Stephensfi Martine (2005:12) qoqqooddii fookiloorii yoo ibsan, "Folklore can be categorized in many ways, based on its particular characteristics and how it are expressed. Three broad categories often used to describe folklore are verbal, material and customary. Within these genres, there are numerous types or subtypes of lore," jedhu. Akka yaada isaaniitti fookiloorii haala ittiin ibsaniifi amala murtaa'aa isaatirratti hundaa'udhaan qooduun nidanda'ama. Dameewwan gurguddoon sadeen yeroo baay'ee fookilooriin ittiin ibsamu kanneen akka: afoolaa, meeshaalee aadaafi duudhaa hawaasaati. Dameewwan kunneen jala qoqqooddiwwan hedduun ni argamu. Dorson (1972) yaada olii kana deeggaruun gosoota fokloorii bifa armaan gadiin ramada.

1. Meeshaa aadaa (material culture)
2. Duudhaa hawaasaa (social folk custom)
3. Aartii sochii hawaasaafi (performing folk art)
4. Afoola (oral literature)

2.1.1.1 Meeshaa Aadaa

Hawaasa keessatti wantoonni akka meeshaalee aadaatti ilaallaman hedduun jiraachuu malu. Dhimmoota wanta aadaa jalatti ramadamuu danda'an kanas hayyoonni afaanii kunneen bifa armaan gadiin ibsuuf yaalanii jiru.

Cultural semiotics is that subdiscipline of semiotics which has culture as its subject. It has two tasks: the first one is the study of sign systems in a culture with respect to what they contribute to the culture and second one is the study of cultures as sign systems with respect to the advantages which an individual experiences in belonging to a specific culture. (Josef Wallmannsberger, 2004)

Yaada kanarraa kanhubannu, mallattooleen aadaa hawwaasa tokkoo keessatti gama aadaa ummatica sanaa ibsuutiin akka gumaachaniifi aadaa hawaasa tokkoo bifa kamiin qo'achuun akka danda'amus gama ilaaluutiin faayidaa akka qabu ibsa. Kanamalees hawaasa jiruufi jireenyi isaanii aadaa bu'ureeffate keessatti bu'uurri waahundaa meeshaalee aadaati. Kana ilaalchisee, Dorson (1972:3) akkasitti ibsee jira.

How men and women in traditional oriented societies build their homes, makes their clothes, prepare their food, farm and fish, process the earth's bounty, fashion their tools and implements and design their furniture and utensils are questions that concern the student of material culture. In tribal society all processes are traditional and product handmade, although of course innovation occur.

Akka yaada kanarraa hubatamutti, haalli dhiirrifi dubartiin hawaasa aadaa bu'ureeffate keessatti mana ijaarratan, uffata dhahatan, nyaata qapheeffatan, lafa qotan, qurxummii horsiisan, meeshaalee miidhaginaafi ittiin dalagan, meeshaalee faayaafi mi'oota manaa bocan hundi gaaffiwwan meeshaalee aadaa ilaallatuudha. Yaaduma kana cimsuun Fileen (2016) aadaan wantoota ijaan hinmul'anne kanneen akka sirboota adda addaa, duudhaalee amantii, jibbaafi jaalala, heeraafi seera, safuu hawaasaa, aadaalee afaaniin ibsamaniifi ijaan mul'atan kanneen akka sirna fuudhaafi heerumaa, sirna awwaalchaa, ijaarsa manaa, bobbocawwan adda addaa, uffata, meeshaalee faayaafi k.k.fa'a.

Woodward (2007:3) maalummaa meeshaa aadaa yoo ibsu, "The term 'material culture' emphasises how apparently inanimate things within the environment act on people, and are acted up on by people, for the purpose of carrying out social functions, regulating social relations and giving symbolic meaning to human activity" jedha. Akka

yaadni kun agarsiisutti, jechi meeshaa aadaa jedhu kan xiyyeeffatu, akkamitti akka meeshaaleen uummataan tolfamaniifi uummataaf tajaajila garaagaraa kennan, walitti dhufeenya hawaasaa kallattii qabsiisuufi sochii dhala namaa keessatti hiika fakkoommii kennan agarsiisa.

Mitikkeen (2001:175) meeshaa aadaa yoo ibsitu, “Aadaan mallattoo eenyummaa saba tokkooti. Akkasumas maalummaa amantaa,haala jireenyaafi falaasama isaa kan ittiin ibsatuudha” jetti. Yaada kanaarraa kanhubannu,meeshaan aadaa calaqqee eenyummaa saba tokkoo ta’uufi kallattii jiruufi jireenya hawaasa tokkoo kan agarsiisudha.

2.1.1.1.1 Gosoota Meeshaa Aadaa

Hawaasni Oromoo adeemsa afoolaan quuqqaa isaa ibsachuuf yaalutti meeshaalee aadaa kanneen afoola inni itti yaada isaa dabarfachuu barbaade waliin deemuu danda’aniin afoolli isaa miidhagina akka argatu taasisaa deema. Meeshaaleen aadaa raawwii afoolaa keessatti hawaasichi itti fayyadamu hedduun jiraachuus nimalu.Yaada kanas Hayiluun (2016:23) Solomoon (2007:250) wabeeffachuun gosoota meeshaalee aadaa yoo ibsu, meeshaaleen aadaa akaakuuwwa n fookiloorii keessaa tokko ta’ee, ogummaa hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti goonfateefi waliin gabbifateen kan hojjetamani. Kunis looriiwwan garaagaraa kan ofjalatti hammatu yoo ta’u, isaanis hojii harkaa (folk craft), maandisummaa aadaa (folk architecture), aadaa nyaataafi dhugaatii (folk food and drink), uffannaa aadaa (folk costume/folk dress) jechuun qoqqooda. Qoqqooddii kanneen keessaa dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee boca adda addaatiin bobboca adda addaa irratti bocuun hojii maandisummaa aadaatiin hojjataman jalatti ramadamuu danda’u.

Hawaasni meeshaalee aadaa adda addaa akka uummatu kan dirqisiise meeshaan aadaa hundi tajaajila mataa mataa isaanii waan qabaniifidha. Hawaasichi meeshaa tokko qofa oomishee kan dhiisu yoo ta’e tajaajila meeshaa aadaan argachuu danda’u hunda argachuu hindanda’u. Kanaaf jecha lakkoofsi meeshaalee aadaa hawaasa biratti beekkamaniifi tajaajijila kennaa jiraniis hedduudha. Faayidaa meeshaa aadaa Hayiluun (2016:) irratti Solomoon (2007) wabeeffachuun, hawaasni meeshaalee aadaa jireenya guyyuu keessatti oomishaalee garaagaraa ittiin oomishuufi fedhiwwan bu’uraa adda addaa ittiin guuttachuuf kan fayyadamudha. Akka ibsa oliirraa hubatamutti meeshaaleen aadaa jiruufi jireenya ilmi namaa guyyaan dabarsu keessatti bakka guddaa qabu.

2.1.1.2 Duudhaa Hawaasaa

Duudhan hawaasaa wanta aadaatin baay'ee walitti dhiyaata. Duudhan hawaasaa gochaafi ogummaa dhuunfaarra xiyyeeffannaa kan itti godhu hariiroo (walitti dhufeenya) gareerratti (Dorson 1972:3). Duudhaan hawaasaa ummata keessatti umrii dheeraa kan lakkoofsiseefi hawaasni hundi ittiwaliigalee fudhateedha. Kutaa kana keessatti kan ramadaman kabaja ayyaanaa, qoricha aadaa, tapha aadaa waaqeffannaa fi guddina sadarkaa (kabaja) namaati. Haaluma walfakkaatuun fookilooriwwan duudhaa hawaasaa keessatti argaman ilaalchisuun, Sims and Stephens yoo ibsan:

Rituals are repeated, habitual actions, but they are more purposeful than custom; rituals are frequently highly organized and controlled, often meant to indicate or announce membership in a group. Most rituals bring together many types of folklore: verbal such as chants, recitations, poems or songs; customary such as gesture, dance or movements; and material, such as food, awards, clothing and costumes. (Sims and Stephens, 2005)

Akka yaada hayyoota kanaatti, duudhaan hawaasaa dhimmoota garee hawaasichaakeessatti irra d eddeebi'anii haala walfakkaatuun raawwatamaniidha. Kunis kan raawwatamuuf, miseensa garee hawaasa tokkoo ta'uu yookiin itti makamuu agarsiisuuf ofbeeksifachuu akka ta'e agarsiisa. Misgaanuun (2011) yaada olii kana cimsuun duudhaan hawaasaa wanta hawaasni waliin qooddatu ta'ee dhimmoota gurguddoo kanneen akka feestivaalaafi kabaja ayyaanaa, taphaafi bashannana, dawaa aadaa, amantii, hooda/laguufi k.k.f of keessaa kan qabuudha. Walumaagalatti duudhaan hawaasaa dhimmoota hawaasni irra deddeebiin amaleeffachuun waldhaalchisaa tureefi yeroo ammaas waldhaalchisaa jiru akka ta'e yaanni haayyonni armaan olitti kaa'an nihubachiisa.

2.1.1.3. Aartii Sochii Qaamaa

Aartiin sochii qaamaa gosa fokloorii keessaa tokko ta'ee haalli raawwii isaa sochii qaamaa dabalachuun kan mul'atuudha. Akkuma gosa afoola biroo aartii sochii qaamaa hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti faayidaa adda addaaf bifa ogumaan guuteen, muuxannoo yeroo dheeraa irraa argateen kan kalaqeedha. Gosni aartii kun qaama keenya keessaa kutaa qaamaa hanga ta'een, jechuunis harka, miila, mataa, fuula, mudhii, morma, k.k.f. keessaa gara caalu sochoosuun kan raawwatuudha.

Sims and Stephens (2005:128) Performance is an expressive activity that requires participations, heightens our enjoyment of experiences, and invites response. In order for a performance to happen, a recognized setting must exist (we have to know a performance is taking place) and participants (performers and audience) must be present.

Akka yaada kanarraa hubatamuutti, aartiin sochii qaamaa raawwatamuuf, yoomessaafi hir maattota barbaachisa. Aartiin duudhaa dhimma sochii qaaman mul'atudha. Sochiin qaamaa kunis dhiichisa, shaggooyyee, ragaada, gelloofi kan kana fakkaatan ofkeessatti qabachuu danda'a. Akkasumas akkaata uffaannaafi dibataa illee ofjalatti hammachuu kan danda'uudha.

Aartii sochii qaama ilaalchisee Richard (1974:293) akkaataa armaan gadii kanaan ibsuuf yaalee jira.

Performance as a mode of spoken verbal communication consists in the assumption of responsibility to an audience for a display of communicative competence. This competence rests on the knowledge and ability to speak in socially appropriate ways. Performance involves on the part of the performer an assumption of accountability to an audience for the way in which communication is carried out, above and beyond its referential content.

Akka yaadni armaan olii agarsiisutti aartiin sochii qaamaa sochii qaamaan dabaalamee iddoo daawwattoonni jiranitti yaada qalbii daawwatootaa bifa hawwachuu danda'uun kan dhiyaatuufi yaada afaaniin jedhamu dhugoomsuuf kan gargaaruudha. Walumaagalatti aartiin sochii qaamaa sochii qaamaa dabalachuun iddoo daawwattoonni jiranitti bifa miira dhaggeeffattootaa qirqirsuu danda'uun meeshaalee aadaa adda addaafi sochii qaamaa hir maattotaan hurrubamee kan dhiyaatuudha.

2.1.1.4 Afoola

Uummanni Oromoo muuxannoo bara dheeraaf kuufate, aadaa yeroodhaa yerootti gabbifateefi ilaalcha hawaasa isaa labata tokkorraa isa kaanitti dabarsee har'aan kan gahe afoolani. Kana giddu galeeffachuun hayyoonni adda addaa afoolaaf hiika armaan gadii kaa'uuf yaalaniiru. Melaknen (2006:9-13) maalummaa afoolaa yoo ibsu, "Literature refers to hirval heritage of mankind transmitted from generation to generation by word of mouth. Folk literature also called oral tradition the lore (traditional knowledge and beliefs) of cultures having no written language is a branch of folklore" jechuun ibsa. Yaada hayyuu kanaarraa

wanti hubatamu, afoolli damee fokloorii keessaa isa tokko ta'ee beekumsaafi aadaa afaaniin daddarbu ta'uu isaati.

Carter (2001: 3) afoola yoo ibsu, "Literature is as old as human language, and as new as tomorrow's sunrise....The first literature in any culture is oral" jechuun ibsa. Yaada kanarraa akkuma hubatamutti, afoolli akkuma afaanii umrii dheeraa akka qabuufi dhalli namaa akkuma afaan argateen kan uummachuun itti fayyadamuu jalqabe waan ta'eef umurii dheeraa kan qabuufi wanta aadaa hundaa ibsuurratti jalqaba kanta'eedha. Asafaan (2004:11), (Bukanya,1994) wabeeffachuun akkaataa gadiitti ibsee jira.

oral literature is available...experience contributing to the total growth, development and self-fulfillment of the person exposed to it. Oral literature imports to the growing person useful, cognitive, performative and affective skills which enable the person to live a rewarding life and to be a useful member of society, jedha.

Yaada kanarraa kan hubatamu, afoolli muuxannoo, dagaaginaafi guddina waliigalaatiin nama itti gargaarame guutuu kan tasiisuudha. Akkasumas afoolli guddina dandeettii sammuu, hojii gochaafi kaka'umsa namaa cimsuun, miseensa hawaasaa keessatti nama barbaadamaa taasisuufi akka jireenya mijaawaa jiraatan hawaasa keessatti nama taasisuu keessatti iddoo guddaa qaba.

Alamayyoofi Alamituun (2010) maalummaa afoolaa akkaataa kanaan lafa kaa'aniiru. Afoolli hambaa hawaasati. Kana malees hojii kalaqa sammuu kan ta'eefi seenaa, eenyummaa, afaaniifi haala jiruufi jireenya hawaasa tokkoo kan calaqqissisudha. Hambaan kun garuu dhalootaa gara dhalootatti afaaniin ibsamaa ykn gochaan raawwatamaa kan daddarbaa tureefi daddarbaa jiruudha. Akka yaada barreessitoota kanaarraa hubatamutti, afoolli qabeenya hawaasaa ta'ee kan seenaa, eenyummaafi haala jiruufi jireenya saba tokkoo kan ibsuufi bifa afaaniifi gochaan dhalootaa gara dhalootatti daddarbuudha.

Afoolli kalaqqee sammuu keessatti yaadamuun kalaqamanii afaaniin himaman yo okiin dhiyaataniidha. Afoolajechuun hawaasni tokko aadaa, muuxannoo, falaasama, aartii, amantaa, afaan, uffannaa, nyaataafi meeshaalee isaa dhalootaa gara dhalootaatti kan ittiin eegee dabarsuudha. Haalli inni ittiin dabarsus raawwiidhaan yookiin himamsa afaaniin ta'uu danda'a. (Rabbirraa 2009:159).

Yaada kanarraa hubachuun akkuma danda'amutti, afoolli amala kalaqqii kan qabuufi muuxannoo hawaasa darbee isa ammaaf qooduuf kan gargaaru ta'ee, haalli qaxxaamursa muuxannoo isaa raawwiin yookiin afaaniin kan taasifamuudha. Yaaduma kana fakkaatu Mengeshaan(1970:2)“Oral literature is created and recreated in the moment when speaker and listener meet and its meaning refers to their shared experiences” jechuun afoolaaf hiika kenna. Akka yaada hayyuu kanaatti, afoolli adeemsa dubbataafi dhaggeeffataan walitti dhufuun muuxannoo isaanii yoo wal jijjiiran kan uummamuudha.

Finnegan (1976:24) waa'ee afoolaa yoo ibsitu, “oral literature is by definition dependent on a performer who formulates it in words on a specific occasion. There is no other way in which it can be realized as literary product”. Yaada kanarraa kan hubannu afoolli ogummaa afaaniin hunda'uu, raawwatamuufi daddarbuudha. Geetaachoo (2014) fi Nagariin (1993) yaaduma armaan olii deeggaruun afoolli ogummaa afaaniin yookiin dubbiidhaan dhalootarraa dhalootatti darbu ta'uusaa ibsaniiru. Bukenyan (1994:84) immoo afoola yoo ibsu, “Oral literature is the heart of people's way of life it is the very soul of their culture” jedha. yaada kanarraa kan hubannu afoolli aadaafi haala jireenya saba tokko kan ibsuu ta'uu isaati. Boswell fi Reaver (1962: 16) afoolaan walqabsiisanii yaada armaan gadii lafa kaa'anii jiru.

We can allow ourselves a contradiction, and say that there was a kind of literature before literature. Some of the materials of literature, the thoughts, must have been created long before they were written down. We can fancy and without fancy there would not much literature worth reading that our distant fathers who lived in caves sat round the fires and told stories about wild animals they had met, about their exploits in combat with neighboring tribes, and mysterious tales, "myths," as we call them, about the gods of forest and stream.

Yaadni armaan olii akka agarsiisutti gosni afoola biroo afoola dura akka tureefi wantoonni osoo gara barreeffamaatti jijjiiramuun dura yaadaan akka jiraniidha. Walummaagalatti yaada hayyoota kana irraa hubachuun kan danda'amu afoolli hambaa saba tokkoo ta'ee afaaniin dhalootarraa dhalootatti kan daddarbu ta'uu isaafi hiikaa afoolaa haala darbiinsaa, amalasaafi faayidaasaa irraa ka'uun kanibsamuudha.

2.1.1.4.1 Amaloota Afoolaa

Faayidaa afoolaa hayyoonni afaanii kallattii garagaraan kaa'uuf yaalaniiru. Amaloota afoolaa keessaa tokko kan dursee qindeesse beekamuu dhiisuudha. Kanaafuu, mammaaksa, oduudurii,

yookaan weedduu kan jalqaba weeddise yookaan walaloo isaa kanqindeessee abaluudha jechuun hindandahamu. Kunimmoo afoolli amala uummatummaa kan qabu ta'uu ad deessa. Asafaan (2006:12) “Afoolli qabeenya waliigalaati malee qabeenya dhuunfaa miti. Ka n mirga abbeentaa falmatu hinjiru. Hawaasni gamtaan waliin bulu, waliin oomishu, waliin duulu, waliin godaanu, waliin adamsuufi waliinbobbaasu...hawaasummaa, siyaasa, diinagdee, amala walii, kkf. Ilaalchisee mammaaka,gumguma ykn dhaadata fa'a”. Akka yaanni olii adde essutti afoolli qabeenya nama tokkoo lamaa osoo hintaane qabeenya hawaasa walii galaati.

Lufummaan haala ogafaan dhalootaa dhalootatti darbuun kan walqabatudha. Ogafaan bara kalaqamee eegalee hanga har'aatti utuu daddarbuu lubbuun isaa asgaheera. Dhaloota dhufuttis haaluma wal fakkaatuun lufa (Misgaanuu, 2011:30). Yaadrimee armaan oliirraa kan hubannu afoolli uummataan uumamee, uummata yeroo sana qofa tajaajilee kan hindhaabbannefi gara dhaloota itti aanutti kan darbu ta'uu isaati.

Qabxiin biroo amala jijjiiramaa afoolli qabuudha. Fookloorii keessatti jijjiiramni kan mul'achuu malu, eenyumtuu hamma fedhe yoo tattaafatellee, bifa isa duraa fakkaatuun dhiyeessuu waan hindandeenyeefi. Haaluma walfakkaatuun, akka hambaalee seenaatti kanneen ilaalanis, “Individuals often misperceive, forget and confuse or combine parts of different traditional stories, songs or games and procedures for making chairs, baskets... resulting in advertent changes when they attempt to produce them,” (Georgesi fi Jones, 1995: 320-321).

Dabalataanis, amala afoolaa ilaalchisee Geetaachoon (2014:141) Afoolli gochaan kan wal qabatu ta'ee yeroo baay'ee gumiidhaan kan dalagamu akkasumas wantoota darbe irratti kan xiyyeeffatu ta'uusaa ni ibsa. Okpehwo (1992:5) yaada kana cimsuun amala afoola yoo ibsuu, afoolli hirmattoonni gamta'iinaan walitti dhufanii waldeegaruun kan dalgamuudha. Dalagichis sochii qaaman kanneen akka harka rukutuu,fuula guuruu, mataa raasuun deegarame e kan dhiyaatu ta'uu danda'a. Walumaagalatti, afoolli amaloota adda addaa kanneen akka lufu mmaa, uummatummaa, jijjiirramummaafi hojii garee qabu ta'uu yaada hayyoonni gara oliitti lafa kaa'an kanarraa hubachuun nidanda'ama.

2.1.1.4.2 Faayidaa Afoolaa

Faayidaan afoolaa gama adda addaatiin ibsamuu kandanda'udha. Isaan keessaa tokko afoolli akka madda ragaatti kantajaajiluudha. Kunis qorannoon seenaa, aadaa, duudhaafi haala uummata

tokkoo keessatti bifa madda ragaatiin waan dhihaatuuf uummata madda ragaa barreeffamaa hin qabneef madda qorannoo, seenaa, aadaa, duudhaafi amantaa godhachuun afoolli nitajaajila. Kanam alees, afoolli uummata madda seenaa barreeffamaa qabu biratti akka meeshaa sirna siyaasaa, aartii, barnoota, diinagdeefi hawaasummaa keessatti nitajaajila. Georgesfi Jones (1995:314) faayidaa afoolli qabu yoo ibsan, “Through folklore people can educate or acculturate each other; perpetuate, challenge or modify a groups social norms and values; inform others about the basis for or nature of their culture; reveal or display their identity, traditionality, knowledge, or competence; and entertain or be entertained” jedhu. Yaanni kun akka ibsutti afoola gargaaramee hawaasni walbarsiisa, dudhaa isaas toora qabsiisa, fooyyessa, waa’ee eenyummaa, seenaa addunyaa isaa beeksifata, ittiin walbashannansiisa. Hawaasni bifa ammayyoomaan har’a seeraw wan, amantiifi siyaasaan walbulchuuf bu’uuraa kan tahe beekkumsa foklooriiti. Har’as duukaa jira; boorus biraa hinhafu. Bifuma walfakkaatuun hayyoonni kunneen itti dabaluudhaan faayidaa fookloorii yoo ibsan, “...it is the case that in folklore implicit world views principles and themes are made explicit,” jedhu. Kunis, afoolli hubannaa hawaasa tokkoofi ergaa isaan dabarsuu barbaadani otoo homaa hindhoksin akka ifa baasu agarsiisa. Kana jechuun afoolli daawwitii hawaasni tokko ittin ilaalamu akka tahe agarsiisa.

Akka waliigalaatti yaada hayyoonni adda addaa kennan irraa ka’uun afoolli aadaa, duudhaafi seenaa hawaasa darbee gara hawaasa ammaatti qajeelchuun akka hawaasni tokkummoomee jiraatu kan taasisaa tureefi ammas kan taasisaa jiruudha. Bukeenyan (1994:85) yaada hayyoota olii deeggaruun, “Oral literature impacts to the growing person useful cognitive, informative and affective skill which enable the person to life and to be useful member of a society,” jedha. Akka yaada isaatti afoolli beekkumsa, ilaalchaafi ogummaa namni tokko qabu cimsuu keessatti gahee guddaa taphata.

Birhanuun (2009:18) “Oral Literature still plays a significant role on the culture of various peoples on the world. This is because it is impossible to commit to writing the totality of the societies experiences and creations” jedhee kaa’a. Akka yaada oliitti afoolli hanga ammaatti aadaa hawaasaa baasuu keessatti bakki inni qabu salphaatti kan ilaallamuumiti. Kunis muxannoofi kalaqa hawaasaa hunda barreeffamatti jijjiiruun ulfaataa ta’uu isaarraa kan ka’e afoolli afaaniin dhalootaa gara dhalootatti waan dabarsuufidha. Haaluma walfakkaatuun Hinseeneen (2010:3) faayidaa afoolaa yaada kanaan ibsee jira. “Afoolli ijoolleef gama

barumsaafi beekumsa afaaniif bu'aa guddaa qaba. Nannoo barsiisa, dandeettii waa qabaachuu niguddisa, seeraafi miidhagina afaanii nibarsiisa”jedha.

Walumaagalatti afoolli hawaasa galmee barreeffamaa hinqabne biraatti galmee seenaa ta'uun kanneen ragaa barreeffamaa qaban biratti madda ragaa barreeffamaa ta'uun aadaa,seenaafiduudhaa hawaasa darbeefi hawaasa ammaa walitti hidhuu keessatti riqicha bakka bu'aa hinqabneedha. Kanaafuu faayidaan afoolli hawaasaaf qabu salphaatti kan ilaallamuu miti.

2.1.1.5. Gosoota Afoolaa

Afoolli damee garagaraatti caccabuun ibsamuu mala. Hayyoonni afaaniis dhugummaa yaada kanaa mirkaneessuuf ka'umsa qabxiilee garagaraa fayyadamuun qoqqoodama afoolaa kallattii armaan gadiin kaa'aniiru. Okpewho(1994:127) Afoola Afrikaa sirbootaafi jechamoota,seeneffamootaafi qareeyyii jechuun qoqqoodeera.

Yaadannoon (2014:9) gosoota afoolaa yoo ibsu, “Yeroo baay'ee jechi afoola jedhu yoo ka'u yaa nni keenya gara hiibboo, mammaaksaafi sheekkootti akka deemu nibeekkama. Haata'umalee durdurii, sheekkoo ,raagamtaa, seeneffamoota, afoolaafi sirba aadaa hammachiisuun gosa afoolaa ramaduun nidanda'ama” jedha. Akkuma yaada armaan olii kanarraa hubachuun danda'amutti, hawaasni waa'ee afoolaa yoo dhagahu dursee afoolli fuuldura isaa dhufu hiibboo, mammaaksaafi sheekkoo ta'uu mala. Haata'u malee, afoolli dameewwan sadan kanaan ala ta'an kanneen akka seeneffamootaa, raagoo,durdurii,sheekkoo, afoolawwan kanneen akka sirboota aadaa jiraachuu hubachiisa.Wasaneen(2001/2008:101-118)gosoota afoolaa akkaataa itti aanu kanaan qoqqooduuf yaalii taasisee jira. Kunis, “Geerarsa,maaramii faarsuu,ciigoo,mammaaksa,jechama,hiibboo,qoosaafi sheekkoo” jechuun gosoota afoolaa ramada.

Masfin (1995:42) immoo, “Afoolli yaaxxina baay'ee bal'aa ta'ee kan hambaa hammatuudha. Durdurii, hiibboo, sirboota aadaa, tapha ijoolleefi k.k.f.afoola keessatti hammatamu” jechuun gosoota afoolaa tarreessuuf yaalee jira. Tafariin (2004:133) “Bifoonni afoolli ittiin dhiyaatu mammaaksa, jechama, cigoo, hiibboo, oduu durii, geerarsa, tapha ijoollee,eebbaafik.k.fa'a” jechuun dameewwan afoolaa ibsee jira. Rabbirraan(2009:159) “Afoola Oromoo akka cirracha galaanaa lakkaa'a nii fixuun ulfaataadha. Isaan keessaa muraasni: mammaaksa, sheekkoo, geerarsa, hiibboo, eebbaafi abaarsa,tapha ijoolleefi k.k.fa'a” jechuun gosoota afoolaa eeruuf yaalee jira.

Shawaayyeefi Firreehiwot(1999:vi),“Maalummsaa saba tokkoo kan himan keessaa afoolli isa tokko yoo ta’u,damee hedduus niqaba. Isaanis kanneen akka walaloo, geerarsa,faaruu,tapha ijo olleefi sirba adda addaati”jechuun afoola damee garagaraa jalatti qooduuf yaalaniiru. Getaacho on(2014:140) yaada hayyoota olii deegaruun,“Afoolli akaakuu hedduu qaba. Isaaniis:eebba,m ammaaksa,hiibboo,cigoo,sheekkoo(durdurii), geerarsa,sirba,tapha ijoollee,faaruufi kkf jechuun Gosoota afoolaa qoqqooduun lafa kaa’ee jira.

gooroowwan ogafaanii kana jedhanii murteessuun nicima. Haata’uutii ogafaan b ifa hololoo ykn seenessuutiin sheekkoo, durdurii, baacoo,afseenaa uunkaalee gag gabaaboon kan mul’atan; hiibboo,mammaksafi bifa afwalaloon weedduu jaalalaa ,weedduu hojii ,geerarsa, mararoo, weedduu ateetee, sirba, faaruu loonii, weeddu u dhimmoota siyaasaa, weedduu hurursa mucaa, weedduuwwan gootummaa, wee dduwwan seenaa, tapha ijoollee, weedduuwwanamantii, weedduuwwan ajeesaa, hiibboo altokko tokkoofi k.k.f.tiin mul’achuu danda’a (Misgaanuu, 2011:41)

Akkaataa yaada armaan olii kanaatti qoqqoodamni afoolaa kallattii dhiyaatina isaanii kan giddu galeeffatuufi kallattii kanaan afoolli kan bifa hololoo,uunka gaggabaaboofi bifa afwalal oon dhiyaachuu kan danda’u jechuun qoqqooduun nidanda’ama. Xiyyeeffannoon qorannoo ka naas afoolota bifa hololootiin dhiyaatan kan giddugaleeffateedha. Kanaafuu qorataan Gosoota afoolaa keessaa kanneen bifa hololootiin dhiyaatanirratti xiyyeeffatee kan deemu ta’a.

2.1.1.6 Afseenaa

Afseenaan gosa afoola keessaa tokko ta’ee, bifa hololootiin qindeeffamee kanafaaniin dhaloota irraa dhalootaatti darbudha. Maalummaa Afseena ilaalchisee Sumner akkaataa gadiitti ibsuuf yaalee jira:

myth,legends,and folktales are different types of traditional story. Unlike myths,folktales can take place at any time and any place,and they are not considered true even by the societies that tell them.Like myths,legends are stories that are traditionary considered true,however,they are set in amore recent time when the world was much similar to the world of today. Inaddition ,legends generally feature humans as their main characters where as myths generally focus on super human characters.(Sumner 1996:2)

Akka ibsa kanaatti raagoon, afseenaaniifi durduriin gosoota afseena durii aka ta’aniidha. afseenaan raagoofi durdurii caalaa himamsa darbe kan akka dhugaatti fudhatamu kan ta’ii isaa as dhiyoo ta’e addunyaan ta’iin keessatti ta’es kan addunyaa har’aatiin walfakkaatu akka ta’e dubbata. Akkasumas bakka bu’ee ta’ii sana kan raawwate nama yoo ta’u,raagamtaa keessatti

raawwataan kan namaa olii kan akka ergamtootaafiqulqullootaa kan deeggaraman akka ta'an ibsa. Raagamtaafi durduriin yeroon raawwii isaanii yoomessaan kanhindaangeffamneefi hawaasicha isaan dubbatee ibsunillee akka dhugaatti kan hinfudhatamne ta'uu isaati.

Afseenni gooroowwan raagoo keessaa tokko yoo ta'uukaakuun raagoo kun waan darbe irratti hundaa'ee afaaniin kan raagamuudha. Goobangaleessi afseenaa nama yoo ta'u gochi raawwate dhugaa yookiin dhugaarraa kan fagaate ta'uu danda'a. Afseenaa keessatti goobangaleessa ta'ee seenaan isaa kan raagamu ummata keessatti olaantummaa qabaachaa kanture ta'a. Kanneenis, mootii, abbaa duulaa, yookiin abbaa gadaa ta'uu danda'a. Uumamni goobangaleessichaa kan raagamtaa wajjin tokko miti. Kana jechuun akka goobangaleessa raagamtaa namoota kaan irraa adda ta'ee kan uumamee miti. Adeemsa jireenya isaa keessatti sadarkaa olaanarra kan qaqqabu ta'a. Uummanni goobangaleessichi sadarkaa olaanarra ture jedhee kan fudhatu sun jagnummaan inni agarsiise injifannoon inni galmeessise tooftaafi tarsiimoon inni itti fayyadame yookaan kufaatii isarra qaqqabe afseenaa keessatti argama. Adeemsa jireenya ummataa keessatti gochi goobangaleessichi raawwate jedhamu gochi gaarii yookiin gochi gadhee ta'uu danda'a. Gochi raawwatame sun dhaloota ammaatiif akka fakkeeniyatti fudhatamee barumsaafi muuxannoon akka irra argachuun danda'amu raagama. Wanti raawwate sun hammeenya irratti yoo ta'e hamaa kan raawwate hojii harka isaa hindhabu jedhee uummanni gocha yaraarraa akka ofittisuuf seeneffama. Kanaaf afseenaan kan irratti xiyyeeffatu kolfiisiisuu yookiin bashannansiisuu osoo hintaane barumsi akka irraa argamuufi (Alamaayyoofi Alamiituu, 2010:122-123).

Afseenaan akaakuu durduriin hamma ta'e bal'aa ta'edha. Isas bakka isaatti eeguu qabna; sababni isaatiis akka namummaatti itti gaafatamummaa waan qabnuufi dhimmoonni yaadatamuu qabaniifi kan waa'een isaanii dubbatamuudhaafis yookiin irra deddeebi'amuufis mirgi waan jiruufi. Taateewwan tarii kan yeroo kan akka har'a ganamaallee ta'uu danda'a; tariimmoo sa'aatii tokko dura yookiin garmalee duubatti fagoo kanta'eefikan amma yaadatamanii yaadni isaanii garmalee ifa hintaaneefi gadifageenyi isaanii dhimma waan hundaa kantuttuquudha. Yaaduma kana OkepeWHO akkas jechuun ibsa:

Legend is a fairly broad category of tale. We are retraining the word legend; because here we are dealing with accounts of personalities and events that are considered to be memorable that they deserve to be talked about or recounted (Latin agenda) again and again. The events may be that the memory of them is now

*very vague and the details are subject to all kinds of manipulation
(Okepe who, 1992:182-183)*

Dastaan (2015:82) afseena yoo ibsu, “As one of prose narratives, legends have been handed down from generation to generation by word of mouth. Legends also refers to any thing that inspires a body of stories or anything lasting importance or fame, that is handed down from earlier times, but will continue to evolve with the time” jechuun ibsa. Yaada kanarraa akkuma hubatamutti, afseenaan gosoota himamsa afaanii ta’ee kan afaaniffaan dhalootarraa dhalootatti daddarbu akka ta’edha. Akkasumas afseenaan waan faayidaa qabu kan yeroo darbe keessa seeneffamaa ture ta’uu hubachiisa. Seeneffamichi kan yeroo darbe keessa seeneffamaa tures yoo ta’e taatee yeroo wajjin deemu akka ta’e kan hubachiisudha.

Hayyuun Canonici (1996:85) maalummaa afseena yoo ibsu, “...a fantastic narrative of oral origin based on historical characters or events that lend it credibility. It amplifies these historical elements through the imaginary intervention of supernatural or preternatural beings, also adding folkloristic motifs,” jedha. Yaada kanarraa hubachuun akkuma danda’amutti waan afaaniin himamukan qooddattoota seenaa yeroo darbeetiin seeneffamu yookiin taatee dhugaadha jedhamee amanamu kan qooddattootaan seeneffamu akka ta’dha. Seeneffamichis kan ibsu qabiyyeewwan seenaawwan darbanii kan uumama waaqatiin duraa yookiin kan uumama waaqatiin boodaa ta’uu akka danda’aniifi isaanis kan kaka’umsa yookiin fedhii namatti uuman akka ta’edha.

Hayyuun Bascom (1965) hiikaa afseenaaf kenne yoo fudhanne, afseenaan himamsa afaanii ta’ee kan raagamtaan walfakkaatu kan taateen isaa qaama himuufi kan dhageeffatuun akka dhugaatti fudhatamu yeroon taatee himamuu immoo yeroo isaa kan fagoo hintaane addunyaan taateen keessatti raawwatamu immoo addunyaa har’aatiin kan walfakkaatu akka ta’e ibsa.

Legend is defined as a prose narrative which like myths; which are regarded true by the narrator and his audience, but they are set in a period considered less remote when the world was much similar as it is to day. These narratives are usually about migrations, wars and victories, deeds of past heroes, chiefs and kings (Bascom 1965).

Akkuma yaada kanarraa hubachuun danda’amutti afseenaan seeneffama yeroo darbee ta’ee ka yeroon raawwii isaa as dhiyoo fakkaatufi addunyaan keessatti raawwatus addunyaa

har'aatiinkan walfakkaatu akka ta'edha.Seeneffamni kunis waa'ee godaansaa,waraanaafi mo'achuu,waa'ee jagnoota darbanii,hoggantootaafi moototaa ta'uu akka danda'uudha.

2.1.1.6.1 Amaloota Afseenaa

Mata-duree amaloota afoolaa jedhu jalatti amalloonni afoolaa akka waliigalaatti ibsa isaanii dabalachuun tuqamuuf yaalamaniiru.Mata-duree kana jalatti garuu amaloota afseenaa dameewwan afoolaa kanneen biroorraa adda taasisantu kaa'ama.Akkasumas afseenaan gosoota raagoo keessaa tokko akka ta'eefi himamsa afaaniitiin beekumsa dhalootarraa dhalootatti darbu ta'uu isaa gara oliitti kaafamuuf yaalameera.Afseenaan gosoota raagoo kanneen akka raagamtaafi durduriirraa amaloota adda isa taasisan qaba.

Amaloota afseenaa gosoota raagoo kanneen biroorraa adda taasisan keessaa tokko,afseenaan himamsa waa'ee dhala namaa qofa dubbatuudha.Taateewwan raawwataman garuu kan dandeettii dhala namaatiin raawwatamanii olta'uu danda'u.Afseenaan seeneffamu kunis waa'ee nama qabatamaa hawaasa keessa jiraachaa tureefi kan hawaasa sana keessatti waan jabduu hojjatee yookiin jagna ta'ee waan addaa naannoo jiraatu sana keessatti kan mul'iseef seeneffama.Yaaduma kana Dastaan(2015) irratti akkas jechuun ibseera.

Legends are also always about human beings,but can have magic or supernatural events.They are based on real people who are considered heroes in their environment.Whenever one is talking about legends of heroes he is also talking about the place of living the heroes.The stories handed down to generations for many years(Dastaa,2015:141).

Barruu kanarraa hubachuun akkuma danda'amutti afseenaan himamsa waa'ee taatee namni raawwatuu qofarratti kan xiyyeeffatu ta'uu isaati. Akkasumas waa'ee nama goota ta'ee hawaasa keessatti ta'ii addaa hojjateef himamsa afaaniffaan akka dhugaatti qaama himuunis ta'ee qaama dhageeffatuun himamuufi fudhatamu akka ta'eedha.

Legend was normally local.The places,the persons,events and dates mentioned in the story were usually known to both the narrator and the audience. While some legends have wondered far afield,in most cases they are more likely to be associated with some local place or person if conditions are suitable.Name of mountain,lake,and village is associated with the person who was famous at time immemorial(Dastaa,2015:143).

Yaada armaan olii kanarraa hubachuun akkuma danda'amutti afseenaan kan naannoo murtaawaa tokko keessatti ta'uudha malee kan naannoo hundatti raawwatu akka hintaaneedha. Bakki, namni, taateeniifi yeroon afseenaan tokko itti raawwatame qaamaa himuunis ta'ee qaama dhageeffatuun kan beekamu akka ta'edha. Afseena tokko tokkommoo raawwataan taatee sanaa dirree bahuun yookiin bakka duraatii deemuun bakka dhimmaaf deeme sanatti akkaataa isaaf mijateen raawwachuu danda'a. Haala qabatamaa kanaas kan ibsu maqaan gaarreenii, haroo, gandoota tokko tokkoofi maqaan noonnoowwan tokko tokkoo maqaa namoota yeroo tokko naannoo tokko dhaqanii achitti taatee wayii raawwataniin kan moggaafamee jiru ta'uu isaatifi akka yaadannoo namoota kanneenitti kan beekamu jiraachuu isaati. Fakkeenyaaf seenaa biyya keenyaa keessatti afseenaan waa'ee mootii Giraanyi niseeneffama. Kunis Giraanyi dhaloonnisaa araba akka ta'eefi Itoophiyaa keessatti mootii ta'ee yeroo turetti taatee hedduu raawwachaa akka ture niseeneffama. Kanumarraa kan ka'e bakka hedduutti dhagaa Giraanyi jedhamee kan beekamu deemee akka dhaabaa tureefi farda isaa itti hidhachaa akka ture niseeneffama. Dhagaan kunis yaadannoo mootichaa akka ta'eefi bakki dhagaan isaa kun dhaabate maqaa isaatiin moggaafamee hanga ammaatti kan jiru ta'uu isaa afseenaarraa hubachuun nidanda'ama. Kanas qabatamaan qorataan qorannoo kanaa mataduree isaarratti odeeffannoo funaannachuuf yeroo deemutti odeeffannoon Giraanyin walqabatu akka abbootii duraarraa dhagayaa turaniifi dhagaan dhaabbii Giraanyi jedhamu tokko (1) naannoo sanarraa fageenya km 3 hincaallerratti akka argamu mirkaneeffachuu danda'ee jira. Haata'u malee dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee dhagaa Giraanyi akka hintaaneefi bakkichi seenaqabeessa waanta'eef akka dhaloonni hinballeessineef mootiichi mootii sodaatamaa waantureef maqaa isaatiin moggaasanii tooftaa ittiin tursiisan akka ta'e qorataan odeeffannootarraa mirkaneessuu danda'eera.

Walumaagalatti amaloota afseena gosoota raagoo kanneen biroorraa adda taasisan keessaa afseenaan taatee waanqabatamaa yookiin waan akka dhugaatti hawaasa keessatti fudhatamu kanseeneffamu ta'uu isaati. Akkasumas afseenaan taatee naannoo muraasatti taasifamu malee kan bakka hundatti hinraawwatamne akka ta'e hubachuun nidanda'ama. Qooddataan afseenaas nama akka ta'eefi namoota keessaammoo namoota jagna ta'anii hawaasa keessa jiraatan keessatti taatee addaa kanneen raawwataniidha.

2.1.1.6.2 Faayidaa Afseenaa

Afseenaan hawaasa bashannansiisaa ergaa bal'aa afoola dabarsuu danda'u keessaa tokkodha. Yaada kana bal'isuuf hayyoonni afaaniis faayidaa afseenaa irratti yaada armaan gadii kaa'aniiru. Finnegan (1970: 315) faayidaa afseenaan qabu akkas jechuun ibsiti. "...their principal characters are human, they tell of migrations, wars, victories, deeds of past heroes, chiefs and kings..." jetti. Akkuma barruu kanarraa hubachuun danda'amutti qooddataan afseenaa nama akka ta'eefi ergaan isaan dabarsanis godaansa, waraansa, moo'uufi mo'atamuu, du'a jagnoota darbanii, qajeelchitootnifi moototni darban hojii akkamii akka dalaganiifi bu'aafi miidhaa isaan hawaasa keessa jiraatanirratti qaqqabsiisaa turan maal akka fakkaatu kanneen ibsaniidha. Fakkeenyaaf mootota yeroo darbanii keessaa sirna bulchiinsa motittii Aakkoo manooyyeefi mootii Giraanyi yoo fudhannee ilaalle, qooddattoonni isaanii nama akka ta'aniifi sirna bulchiinsa isaanii keessattimmoo akkuma bu'aa buusan miidhaas qaqqabsiisaa akka turan afseenaan nihubachiisa. Akkasumas sirna bulchiinsa isaanii keessatti waraanni, godaansi, moo'uufi mo'atamuun, ajjeesunis akkuma jiru ajjeefamuunis akka ture afseenaarraa hubachuun nidanda'ama.

Dastaan (2015:94) faayidaa afseenaan qabu akkas jechuun ibsa. "Legends play a vital role in the societies who use them. They use them to describe very famous person of the area, they trace back to their legends to tell name of their area. Therefore legends are serving communities as folk history" jedha. Afseenaan hawaasa isatti dhimma bahuuf faayidaa guddaa qabaachuu agarsiisa. Hawaasichis nama beekamaa naannoo isaanii ittiin ibsuuf itti gargaaramuu akka danda'uufi akkasumas maqaa naannoo isaanii himuuf afseenaa ofiitti akka dhimma bahaniidha. Kanaaf afseenaan akka madda seenaatti hawaasa akka gargaaru namatti agarsiisa.

Backer (1972:373) immoo faayidaa afseenaan qabu gama hojii isaatiin yoo ibsu, "folk legends have a significant role in place name research, even for the student of facts about names. Any first rate study of place names should include legendary material, not only for its cultural value but also for its use in evaluating data for its historical worth" jedha. Yaada kanarraa kanhubatamu, Afseenaan barataa dhugummaan qorannoo gaggeessuu barbaadu tokkoof ragaa qabatamaa kennuuf kan gargaaru akka ta'e ibsa. Maqaa qabatamaa bakka tokkoorratti qorannoo gaggeessuuf meeshaa qabatamaa barbaaduu akka qabnuudha. Akkasumas faayidaan inni aadaa hawaasaa keessatti qabu maal akka ta'e ilaaluun barbaahisaa akka ta'eefi kunis kan fayyadu

ragaa argannu seenaqabeessa taasisuuf kan fayyadu akka ta'edha. Kanaaf qorattoonni yommuu dirree bahan ragaa qabatamaa argachuuf dhalattoota naannoo sanaa qaamaan dubbisuun barbaachisaa akka ta'e dha. Yaadni kun akkaataa armaan gadiittiin kaa'amee jira.

Walumaagalatti yaadota armaan olii kanarraa hubachuun akkuma danda'amutti taatee yeroo darbe keessa hawaasaan raawwatamaa turaniifi hawaasarratti raawwatamaa turan qabatamaan kana jedhanii dhaloota haaraatti himuuf afseenaa hawaasichi itti gargaaramutti dhimma kan baanuudha. Kanaaf qorattoonni seenaafi qorattoonni dirree garagaraa ragaa qabatamaa argachuuf manguddoota naannoo qorannoo irratti gaggeessanii dubbisuun filatamaa akka ta'e kan namatti agarsiisudha.

Hayyuun Campa (1995:1) afseenaan akkuma seenaarraa yeroo ammaa barannu baroota jireenya dhala namaa darban keessa taateewwan raawwatamaa turan, muuxannoowwan dhaloota darbanii maal akka ta'e dhaloota ammaaf ibsuuf akka fayyadu ibsa. "In the early stage of man the teller of atale or legend had the same function in the society as the present day historian, that of saving the past from the oblivion by retelling events from it" jedha. Afseena yeroo darban keessa namootaan seeneffamaa turerraa dhaloonni ammaa hubannoo caalu argachuun gara fuulduraatti hawwiifi ijaarsa isaa akka cimsatuuf kan gargaaru ta'uu isaati.

Faayidaa afseenaan qabu Dastaan (2015) bakka gurguddaa lamatti qooduun ibsuuf yaalee jira. Isaanis faayidaa afseenaan gama seenaatiin qabuufi gama hawaasummaatiin qabu jechuun bakka lamatti qooda. Faayidaa afseena kallattii seenaatiin yoo ibsu, afseenaan himamsa afaanii waa'ee bakka murtaa'aafi yeroo murtaawaa keessatti taasifameeti. Addunyaa qabatamaa keessatti kanraawwatamaniifi bakki itti raawwatamanis ta'ee yeroon raawwii adda bahee kabeekamuudha. Akka fakkeeniyatti iddoowwan baay'een Oromoo Tuulamaa keessatti argaman himamsa afaanii akka qabaniifi haalli uumama lafa naannoo sanaa himamsa akka qaban ibsa. Himamsi afaanii kunimmoo seenaafi amantaa naannoo kanaaf faayidaa kanqabuudha.

Afseenaan madda aadaafi amantaa haala qabatamaa naannoo tokkooti. Oromiyaa keessatti ragaa barreeffamaa caalaa ragaa waa'ee hawaasichaa, barsiifata isaa, seera ittiin bulmaataisaa, amantaafi barsiifata isaa, kanargannu ragaa afaaniffaan daddarbaa asgaherraayi. Dabalataan hayyuu Campa (1965:4) wabeeffachuun walitti dhufeenya afseenaafi seenaan qaban yoo ibsu; "...alegend begins with an actual happening and in the transmission process is

embellished and reinforced to such an extent that it is taken as fact. This is in fact assort of an aid to history” jedha. Yaadichi kunis kanhubachiisu afseenaan hundee yookiin madda seenaa akka ta’edha. Afseenaan waa’ee nama cimaa yookiin naannoo beekamaa tokkoo akka madda seenaatti qorattoota seenaa, qorattoota aadaafi qorattoota fookilooriitiif akaa madda ragaa jalqabaatti kangargaarudha.

Faayidaan afseenaan gama hawaasaatiin qabummoo yoo ibsu, afseenaan hawaasa ibsuu keessatti akkasumas ragaa dhiyeessuu keessatti gahee olaanaa kan ta’uu hubachiisa. Namni tokko waa’ee nama biraa ibsuuf yaada isaa ibsachuuf, ilaalcha ofii calaqqisiisuuf afseena akka isaan gargaarudha. Akkasumas sochii hawaasaa keessatti garaagarummaa saalaa ittiin calaqqisiisu. Miseensi isaanii yeroo darbe keessa maal akka raawwachaa ture itti ibsu. Fakkeenyaaf afseenaan dhiirri qofti kan bu’aa buusu taasissee himamu nijira. Afseenaan dubartiin dadhabduufi hirmaannaa hawaasaa keessatti laaftuu akka taateetti seeneffamus akka jiru ibseera. Fakkeenyaaf sirna bulchiinsaafi siyaasa gaggeessuu keessatti dubartoonni akka gahumsa hinqabnetti kanseenessu ragaa qabatamaa hawaasa keessatti jedhamuun walbira qabee afaaniffaa himamsa himamu dhiyeessera. Afseenaan sirna bulchiinsa Akkoo manooyyeetiin walqabatu hawaasa keessa kanjiru yoo ta’u, sirna bulchiinsashee keessatti hanqinoonni hedduun mul’achaa akka turan niseeneffama.

Yeroo ammaallee afseenaan hojii yookiin gahee dhiiraafi dubartiin hawaasa keessatti qaban waliin madaaluun seeneffamu jiraachuu ibsa. Faallaa kanaatiis dhiirri gowwaaniifi sodaattuun akka jiru afseenaarraa hubachuun ni danda’ama. Akka fakkeenyaatti afseena waa’ee Giraanyifi Bokkaan gidduutti walmorkiin akka jiru himuufi Bokkaan waraana hedduu kan Giraanyi caalaa osoo qabuu sababa sodaattuu ta’eef waan Giraanyi isa ajaje raawwatee kanbulu akka ta’eefi waan gowwaa ta’eef morma niitii isaa muree akka geessuuf, yoo kana raawwate lafa wantaa hanga barbaade akka kennuuf yeroo Giraanyi gara isaatti ergu, innis akka niitiin isaa isa marartee fi muree erguu akka hindandeenye deebii akka deebiseefi booddarratti niitii isaatiin morma abbaa manaa ishee murtee akka geessituuf itti erginaan bakka rafetti mormasaa murtee akka geessiteefi dubartiin garajabeettii akka taate wanti seeneffamu jiraachuu ibsa.

Walumaagalatti yaadota armaan olitti ibsamanirraa hubachuun kan danda’amu afseenaan odeeffannoo hawaasa keessa jiruu kan isa seenessuu kandabarsuwaa’ee naannoo keessa jiraatu odeeffannoo kan kennu, qaroomina hawaasa tokkoo kan calaqqisiisu, seenduubee hawaasichaa

ibsuu keessatti, gahee dhiiraafi dubartii hawaasa keessatti maal akka fakkaatan kan ibsu, aangootti fayyadamuufi sirna bulchiinsaa keessatti dubartoonni maal akka fakkaatan, gowwummaafi abshaalummaa dubartiifi dhiiraa, yeroo darban keessa maal akka fakkaatan afseenaan hubannoo kennuun hawaasni ammaa akka irraa barachuun akka fooyya'uu kan gorsu ta'uu isaati.

legends serve the community as local providers of background histories. Names of the places such as...have their own legends behind. In the legends there are philosophy of ancient society practiced in the contemporary society. Whenever one wants to have some back grounds information on a certain area, village and community it is natural for him or her to consult legends. Therefore legends are sources of history and information on a particular area (Dastaa, 2015:152).

Afseenaan gaggeessitoota siyaasaa yookiin mootiiwwan sirnoota darbanii ittiin ceephessuuf nitajaajila. Yaadtonni garagaraa bulchitoota biyya keenyaa kanneen yeroo darbanii wajjin walqabatee ni seeneffamu. Mootiin hiyyeessa miidhaa ture kan dureessa fayyadaa ture immoo akka ture, garee ofii qofa kanneen fayyadaa turan, garee aangoorra hinjirremmoo kanmiidhaa turan akka turan afseenaan seenessu akka jiruufi cunqursaa kanas ibsuuf hawaasni afseenaan ofiitti akka dhimma bahu Dastaa (2015) akkaataa armaan gadii kanaan ibsuuf yaaleera:

There are issues that deal with the political leaders of the time....Elderly men and women are using their local legends to describe political leaders of ancient time. In the mean time some one can analyze whether it works for today's leaders. Akoo manooyyee represents the cruelest leader of ancient political rule (Dastaa 2015:144).

Bascom (1954) faayidaa fookilooriin gama hawaasummaatiin qabu kallaattii afuriin ibsuuf yaalii taasiseera. Kunneenis “for amusement or escape mechanism, validating or justifying, pedagogical or educating and controlling,” jedha. Bashannansiisuufi balaa tokko jalaa tooftaa ittiin bahan agarsiisuuf, waan hawaasni dhugeeffatu yookiin cimsee ilaaluun kan bakka kennuuf caalmaatti dhugeeffannoo isaa cimsachiisuuf, dirree barnootaa keessatti ittiin barsiisuufi wantoota naannoo isaa jiran ittiin too'achuuf akka fayyaduudha.

Waliin jireenya hawaasaa keessatti haalli ijaarsa hawaasaa yookiin gareen hawaasaa adda addaa jiraachuu afseenaarraa hubachuun kan danda'amudha. Ijaarama hawaasaa kanas Dastaa (2015) akkaataa armaan gadiitiin bakka gurguddoo saditti akka qoodaman ibseera:

Legends provide hints about our social structure. Most of the characters in legends are poor who would either attend to the duties or orders conveyed by the rich or would just survive with their small harvest. There are also characters that live in middle, neither rich nor poor....These three social classes are: The higher class, the medium class and the lower class (Dastaa, 2015:136).

Afseenaan akkaataa caasaan hawaasa keessatti ittiin ijaaramurratti kallattii kaneeruudha. Kanumarratti hundaa'uun haalli ijaarama hawaasaas sadi akka ture afseenaarraa kanhubatamuudha. Sadarkaaileen kunneenis:dureeyyii kanneen ajajanii bulchan, giddugaleeyyii kanneen hinajajamneefi ajajuus hindandeenyefi jireenya giddugaleessa ta'e kanneen jiraataniifi hawaasa sadarkaa gadi aanaarra jiran kanneen ajajamanii bulaniifi hojii dhuunfaa isaaniitiin kanjiraachaa turan akka jiran afseenaan kan ibsuudha. Walumaa galatti gama qabeenyaafi aangootiin kutaan hawaasaa sadi akka turan hubachiisuufi haala jiruufi jireenya hawaasaa keessatti ajajaan, ajajamaan,kan hinajajamne, hiyyeessifi dureessi akka turan ragaa dhiyeessuuf afseenaan gahee guddaa akka qabu hubachuun nama hinrakkisu.

Afseenaan hawaasni naannoo tokko jiraatu naannoo isaa wajjin walitti dhufeenya akka qabaatu gargaaru keessatti gahee akka qabuudha. Afseenaarraa wanti dhaga'an akka naannoo isaani eeggatan,qabeenyawwan naannoo isaaniitti argaman akka kunuunsanii itti tajaajilamaniif sodaa keessatti uumuuf gargaara. Fakkeenyaaf Oromoon muka Odaa himuru. Odaan Oromoo biratti safuu qaba. Dur ijoolleen sadi odaa jalatti gatamanii akka turaniifi waaqniijoollee kanneen arguun nyaatamuurraa akka isaan oolcheefi asumarraa ka'uun oromoon odaa kabajuufi kunuunsuu akka jalqabetu dubbatama. Kanas Dastaa qorannoo isaatiin kanmirkaneesse yoo ta'u afseenaan immootaatee raawwatame kanammoo dhaloota darberraa fuudhuun dhaloota ammaatiif dabarsuu keessatti gahee olaanaa akka qabuudha. Himamsa kanarraa ka'uun Oromoon Odaaf safuu qabaachuufii akka jalqabeefi hawaasnis qabeenyawwan naannoo isaatti argaman akka sodaachuufi kunuunsuu eegale hubanna.Yaaduma kana Dastaa (2015) akka itti aanu kanaan ibsee jira:

Legends help communities to define their relationship with their natural environment on which they depend for their survival. The belief in the stories of demons and spirits help them maintain a sense of fear and respect for natural environment, restraining them from destroying nature which in the end would only be detrimental on their own livelihood (Dastaa,2015:139).

Akkuma yaada kanarraa hubatamutti,afseenaan hawaasni naannoo keessa jiraatuuf hiika akka kennuufi qabeenyawwan uumama naannoo isaaniitti argamaniif kunuunsaa adda addaa akka

taasisaniifi akka dhaloonni haaraan sodaatuuf akkasumas kunuunsa addaa akka taasisan barsiisuu keessatti gahee akka qabuudha.

2.1.6.3 Gosoota Afseenaa

Jechi afseenaa jedhu akka waliigalaatti maqaa kenname yoo ta'es afseenaan dameewwan adda addaatti qoqqoodamuu mala. Qorattoonni afaaniis afseenaaf ramaddii armaan gadii kaa'u. Faqqadaa Azzazaa(1991:56) Okpwho (1992:181-182) wabeeffachuun afseenaa bakka lama gurguddootti qooduun ibsa.Isaanis afseenaa seenawaa (historical legend)fi afseenaa raagamtaa (romantic or mythical legend) jechuun qooda. Afseenaa seenawaa jechuun afseenaa gochaa hawaasni salphaatti yaadachuu danda'u seenessuudha. Xiyyeeffannoon isaa dhugaa jireenya hawaasaa keessa jiru taateewwan jiruufi jireenyaan walqabatan osoo itti hindabalin seenessuudha.Yeroon isaa yeroo ammaa yookiin yeroo dhiyoo kan darbe ta'uu waan danda'uuf dhageeffattoonni mormuunii akka hindandeenyetti daandii qabate osoo gadi hindhiisin kan seenessuudha.

Afseenaan gosti lammaffaan immoo afseenaa nama seenessuuf bilisummaa guutuu kennudha. Kunis sababa gochi seeneffamus ta'ee namni seenessu namoota turan waanta'eef dhageeffattoonni ragaa qabatamaa dhiyeessuun akka morman kan hintaasifneedha. Seenessaan waan hinamanamne osoo kaasee dhageeffattoonni gaaffilee shakkii kaasuun gaafachuun isaanii hinoolu. Haata'u malee seenessaan tooftaa adda addaa kan mataa isaatti gargaaramee jalaa miliquu kan danda'uudha. Tooftaalee kanneen keessaa akka fakkeenyaatti yeroon ammaafi kandurii tokkoo miti,namni ammaafi kanduriis tokkoo miti, wanti hunduu jijjiiramee jiraa, akka olkaa'anitti itti hindeebi'aniiti jechuun dhageeffattoota miliquun ergaa barbaadamu tokko kandabarsu akka ta'e hayyuun kun nihubachiisa. Dheerina yeroo irraan kanka'e seenessaan seenaawwan irraanfatan kan itti guutuudha. Gosti seeneffama kanaa gochoota yeroo ammaa raawwataman keessaa kanneen akka siyaasa garagaraa,muuxannoo jireenya yeroo ammaa, taateewwan adda addaa kanneen qabatamaan raawwatamaniin walfakkeessuun kanseenessuudha.

Kaayyoon gosa seenessa kanaa ofii isaanii akka waan gaarii hojjatanii fakkeessanii nama biraatti mul'isuu, ofii isaanii mo'ataa taasisanii mul'isuu waanta'eef, kallattii ofii barbaadaniin kan seenessaniidha. Sababa kanaarraan kan ka'e seenessan gosa isaa mo'ataa taasisuun, gosa biraa dadhabaa taasisuun waan dhiyeessuuf gosti biraas yeroo seenessu kallattii ofiitti jallisuun waan

seenessuuf kanneen biro dadhabaafi mo'atamaa taasisuun afseenaa seeneffamuudha. Kanaaf wanti seeneffamu kaayyoo namoota seenessaniirratti hundaa'uun kaayyoo isaanii galmaan gahuuf kan seeneffamuudha. Bifaafi amala waan seeneffamuu fedhiin nama seenessu sanaa kan daangessaniidha. Afseenaan gosa kanaa akka fakkeeniyatti yoo kaafaman taateewwan waggaa soddoma dura raawwataman kanneen akka waraana Eertiraa, waraana Somaaliyaa, akkasumas taateewwan yeroo darban keessa mootota kanneen akka saabaafi solomoon, kaaleeb, yoodiit, tiwoodiroos, yohaannis, minilikiifi kkf yaadachiisuun kallattii adda addaatiin kaayyoo adda addaatiif kan seeneffaman akka ta'aniidha.

Dastaan (2015:82) Dorson (1972) afseenaa bakka gurguddoo afuritti akka qoode ibsa. Isaanis:

- 1) Etiological and Eschatological legends which include explanatory stories about the creation of the world, the origin of things, striking natural phenomena, unusual geological formations, and the nature of plants and animals closely observed by man in his small universe.
- 2) Historical legends and legends of history of civilization which include stories about national and social heroes, and stories about events that affected the life of local communities, such as enemy attack, cruel lords, or the black plague, the origin of prehistoric ruins and mounds.
- 3) Super natural beings and forces or mythical legends which are concerned with super natural beings, persons with super natural knowledge and power, ancestors and revenants, white and black magic and the protection and destruction of family and property.
- 4) Religious legends or myths of Gods and heroes in which we find that pre-Christian beliefs infiltrated the stories about saints, martyrs, and miracles stimulated by the early Christian church.

Haata'u malee qoqqooddii afseenaa Dorson kana Dastaan yaadota gurguddoo lama dhiyeessuun qoqqooddiin kun kan afseenaa caalaa qoqqooddii gara raagamtaatti akka dhiyaatu ibsa. Yaadotni kunneenis tokko yaada Canonichi (1996) dhiyeesse, "legend has historical characters or events that were good figures (that is why we called the story is legend) in the past. Such stories magnify these historical elements through conflicts between legendary character in different setting, " jedhu yoo dhiyeessu, yaadni lammaffaan inni dhiyeessummoo afseenaa akka gosa raagamtaatti dubbata. Kanas "legend should be one of the genre of myths" jechuun ibseera. Raagamtaan wanti tokkoyyuu osoo hinuumamin dura kanture akka ta'e hubachiisa. Amalli waan himamsarraa

dhageenyu hundi raagamtaa keessatti uumame jedha. Barsiifatni kanneen akka abaarsaa, eebbaa, ajajaafi kanneen kana fakkaatan raagoo keessatti akka jalqabaman ibsuun qoqqooddiin ku kanraagootti akka dhiyaatu ibseera (fuula 83).

Qorataan qorannoo kanaammoo qoqqooddiin Dorson (1972) qabiyyee lamaanuu akka ofkeessaatti qabatutti kanhubateedha. Kunis qabiyyeen jalqabaa qabiyyee raagamtaakan ofkeessatti hammatu yommuu ta'u, taateewwan yeroo darban keessa raawwataman kanneen akka:haala uumama addunyaafi xumura addunyaa, seenaa uumama meeshaalee,seenaa uumama biqiltootaafi bineensotaa akka ta'aniidha. Haata'u malee taa'iiwwan kanneen keessatti qooddataan namas kan namaa oliis ta'uu mala. Qooddataan isaa yoo nama ta'e seeeffamichi afseenaa yoo ta'u, qooddataan isaa immoo kan namaa olii yoo ta'e seeneffamichi raagamtaatti dhiyaata. Kanaaf qooddii tokkoffaan qabiyyee lamaanuu kan ofkeessaa qabudha.

Qabiyyeen itti aanu immoo qabiyyee afseenaa kan ofkeessatti hammateedha. Kanas hiikaa Bascom (1965) afseenaaf kenne fudhannee yoo ilaalle afseenaan seenaa himamsa afaaniitiin daddarbu akka ta'eefi ragamtaa fakkaatee seenaa wantoota darbanii waa'ee waraanaa, waa'ee godaansaa, waa'ee namoota jabduudalaganiifi kanneen akka jagnaatti ilaalamanii kan ibsu ta'uu isaafi taateewwan yeroo darban keessa addunyaa har'aan walfakkaatu keessatti kan raawwataman akka ta'an ibsa. Qabiyyeen kunis waa'ee diina ofirraa ittisuu, haala jireenya namootaa, waa'ee jagnummaa kan ofkeessatti hammate waan ta'eef qabiyyee afseenaa jalatti kan ramadamuudha. Qabiyyeen sadaffaafi araffaan immoo qabiyyee raagamtaa jalatti ramadamuu danda'u. Isaanis taateewwan aangoo namaa olii kan qabuun kanneen raawwataman, nama aangoo waaqaan isaaf kennametti gargaaramee raawwii tokko raawwatu, hojii namni amanuu hindandeenye kanneen dalaguu danda'aniifi qabiyyeen araffaa immoo raagamtaa amantaa yookiin waaqaafi kan jagnaa kanneen amantaa kiristaanaatiin dura raawwataman kan ofkeessatti qabatu waanta'eef afseenaa caalaa raagamtaa jalatti ramadu danda'ee jira.

Mata dureen qorannoo kanaammoo gosoota afseenaa kanneen keessaa qabiyyee lammaffaa jalatti kan ramadamuudha. Kunis afoolli meeshaa waan qabataamarratti kan hundaa'uufi meeshaan aadaatis seenaa waan ofdanda'ee himamuu kan ofkeessatti hammatu waan ta'eef qoqqooddii Dorson jalaa qooddii lammaffaa jalatti ramaduun yaada lammarraatti dhiyaate kandeeggaruudha.

Afseenaan akkuma seenaa taatee yeroo darbe keessa raawwataman kan ibsuudha. Afseenaan osoo barreeffamaan taateewwan galmeessuun hinjalqabamin dura beekumsa hawaasaa, seenaafi aadaa hawaasaa meeshaalee qabatamaan mul'atanirratti, lafeerratti, dhagaarratti holqarratti bobbocuun dhalootaaf dabarsaa turaniidha. Yaada kana kitaabni seenaa kutaa kudha tokkoffaa (2005:2) yoo ibsu, “our knowledge of pre history comes from material remainslike bones, tools,cave painting, building ,from these scientists discovered facts and made deductions about history and culture of man for periods before writing existed” jechuun ibsa. Akkasumas seenaa keessatti taateewwan raawwataman tartiiba yeroo raawwii isaaniitiin kangalmeeffamanii teessifaman yommuu ta’u, afseena keessatti garuu tartiiba eegee kan galmeeffamu waan hintaaneef qaamni afseena sana himu, akka ofii barbaadetti bakka barbaachisaa ta’etti itti dabaluu fooyyessaa, kan hinbarbaachisu jedhemmo keessaa hanbisaa akka dhageeffattoonni gaaffii itti kaasuu hindandeenye taasisuun kanseenessuudha.

Afseenaan taatee yeroo dheeraa dura ture waan seenessuuf odeeffannoon argamu guutuu ta’uu dhiisuu mala. Afaaniin himamuun kandarbu waanta’eef odeeffannoon barbaachisaa ta’an keessaa hafuus nidanda’u. Akkasumas odeeffannoon barbaachisaa hintaanee itti dabalamuu nidanda’u. akkasumas kitaabni barataa kutaa saglaaffaa (2008:2) garaa garummaa afseenaafi seenaa akkasitti ibsa. Kunis, “History deals with what human beings did in the past. It also studies the political, economic and social and cultural life of past societies” jechuun ibsa. Yaada kanarraa kanhubannu, seenaan waan dhalli namaa duraan hojjataa ture galmeessee kan olkaa’udha. Akkasumas waa’ee siyaasaa, qabeenyaa, hawaasummaafi aadaa jireenya hawaasa darbanii kangalmeessuun dhalootatti dabarsu akka ta’eedha. Afseenaanis taatee dhala namaan raawwatamu afaaniffaan dhalootatti kandabarsuudha.

2.2 Yaaxxinaalee Qorannoon kun Bu’uureffate

Yaaxxinaalee fokiloorii ilaalchisee Addunyaan (2011:58) hayyuu Zoltan (2005:255) wabeeffachu un, “Sakatta’a barruu jalatti qabxiin dhiyaachuu qabu yaaxxina qorannoon sun irratti bu’uuruudha Dhimmi kun karaa biraan qorannichaaf dallaa ijaaruudha” jedha. Akka yaada haayyuu kanaatti gaheen yaaxxina qorannoo kaa’uu qorannichi maal irratti daanga’ee gaggeeffamaa akka jiru agarsiisuudha. Daayessi fokiloorii garaa garaa yeroo adda addaafi beektota adda addaan bu’uureffamaniiru. Kana dhugoomsuuf hayyuun Dorson (1972:40) dayeessonni qorannoon fokiloorii ittiin gaggeeffamu hedduun akka jiran ibsa. Kanaaf qorataanis yaaxxinaalee qorannoo jiran

keessaa yaaxxina Seenawaa (Historical reconstructional theory) fi yaaxxina fakkoommiitti dhimma bahee jira.

2.2.1 Yaaxxina Seenawa Deebisanii Ijaaru (Historical reconstructional theory)

Yaaxxinni seenawaan yaaxxinaalee qorannoo fookiloorii jiran keessaa waa'ee qaroomaa, seenaa, waa'ee gootota biyyaa, taateewwan hawaasa naannoo tokkoo miidhan: diina, waraana, beela, dhiibbaa siyaasaafi dhimmoota seenaa durii keessatti raawwachaa turan kan ibsudha. Akkasumas waan amma mul'ataniif ka'umsi waan duraan ture waan ta'eef taatee amma mul'ataniif bu'uura waanta'aniif keessa deebi'amanii ilaalamuun gaarii akka ta'e kaasuu. Haaluma kanaan, waa'ee afseenaawwan dhagaa dhaabbii Harmuufoo sooleefi iddoowwan seenaqabeessa Aanaa Tolee keessatti himaman bu'uurri isaanii waan duraanii waan ta'eef ija yaaxxina seenawaan ilaalamuun kan xiinxalamaniidha.

2.2.2 Yaaxxina Fakkoommii (Symbolic Theory)

Yaaxxinni kun bakka bu'aa waan tokkootidha. Hawaasni sammuu keessaa qabuufi waan sammuu keessatti yaadu mallattoodhaan kan bakka buusaniidha. Maraa'ol (2016:38) hayyuu Katz (1972) wabeeffachuun yaaxxina fakkoommii yommuu ibsu, "Symbolism were a form of meaning that only differed from linguistic meaning by the type of signal it used and if they set of symbol constituted a language one should be able systemically to substitute certain simple or complex symbol for most contexts as one can in a language replace most words by definition" jedha.

Akkuma yaada kanarraa hubachuun danda'amutti, mallattooleen yaaxxina kana keessatti ibsaman mallattoolee xiinqooqa keessatti bakka bu'anirraa gara garaadha. As keessatti mallattooleen faayidaan isaanii wanta aadaa qabatamaan bakka bu'uu isaaniiti. Wantoota salphaa yookiin walxaxaa ta'an haalota adda addaa keessatti mallattooleen bakka bu'uu danda'u. Kanaaf qorataanis mallattoolee dhagaa dhaabbii kanarratti argaman ibsuuf yaaxxina kanatti kan dhimma baheedha.

Qaaccessa afseenaa dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa aanicha keessatti argamanii jedhu qorachuuf yaaxxina kanatu barbaachisa jedhamee wanti adda bahee taa'e jiraachuu baatus, qoratichi yaaxxinaalee garaagaraa jiran keessaa isaan lamaan armaan olitti ibsaman mata duree qorannoo kanaa waliin walitti dhiyeenya qabu jedhee waan filateef itti gargaaramee jira. Ragaa mata duree kanaa madaaluuf akkaataan itti fayyadama fookiloorii, faayidaa fookiloorii, gooroowwan fookilooriifi daayessaalee fookiloorii haala itti aanuun ibsamaniiru. Fookilooriin bal'inaan aadaa, amantaafi duudhaa hawaasaa irratti kan hundaa'uufi isaanumaan uumamee yeroo baay'ee afaaniin dhalootaa dhalootatti kan darbuudha. Kanaaf afseenaan hawaasa keessa jiru haala ragaa dhugaa ta'een deeggaramee aadaan hawaasaa walitti fuufiinsa qabaachuun yeroo dheeraaf osoo hindagatamin labataa labatatti cimee akka daddarbu taasisuun waan danda'amuuf faayidaan fookiloorii kun ragaa afseenaa kanaa madaaluuf gahee qaba.

Hawaasni Oromoo afseenaa isaatiin gargaaramee waan ofkeessatti jibbe akka hinbabal'anneefi hindagaagne gochuu bira darbee akka jibbamuufi dhabamu taasisa. Sababa kanaaf faayidaan fookiloorii kunis ragaa mata duree kanaa madaaluuf barbaachisaadha. Hayyuun Dorsan (1972:3-5) irratti gooroowwan fookiloorii bakka gurguddoo afuritti qoodeera. Gooroowwan isaa kana keessaa tokko, afoola hawaasaati. Afoolli immoo qabeenya hawaasaa afaaniffaan dhalootarraa dhalootatti daddarbuudha. Afoola keessaammoo afseenaan wanta dhugaarratti hundaa'uun seeneffamukan qooddattoonni taatee sanaa namaan deeggaramee mul'atuudha. Mata dureen qorannoo kanaas afseenaa dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanichaa ta'an qaaccessuudha. Haaluma kanaan matadureen kun damee fookiloorii kana jala galuu waan danda'uuf ragaa kana madaaluu keessatti dameen fookiloorii kun gahee guddaa qaba. Afoollis gooroo fookiloorii keessaa tokko ta'ee kan afaaniifi gochaan dhalootaa dhalootatti kan lufuufi hambaa hawaasaa kan hammatuudha. Afseenaanis qabeenya hawaasni qabu keessaatti kan ramadamuufi waanqabatamaarraatti hundaa'uun himamsa afaaniin labataa labatatti kan darbu waan ta'eef karaa kanaan gooroo fookiloorii kana keessattis hedduminaan kanargamuudha.

Dabalataan meeshaaleen aadaa dameewwan fookiloorii keessaa gooroo isa biraafi kan hawaasni fedhii isaanii ittiin guuttachuufi dandeettii ogummaa isaanii itti agarsiifachuuf itti gargaaraman ta'anii aadaa wajjiin walitti hidhamiinsa cimaa kan qabaniidha. Adeemsa dhiyaatina afseenaa keessattis afseenaan yeroo qabatamaafi meeshaa qabatamaa ijaan mul'achuu danda'aniin

deeggaramee kandhiyaatudha. Meeshaa qabatamaa afseenaan ittiin deeggaramee dhiyaatuun keessaammoo dhagaan tokko ta'uu danda'a. Karaa kanaan afseenaan dhagaa dhaabbii wajjin walqabatee afaaniin seeneffamu damee fookiloorii kana wajjiin walitti hidhatiinsa qabu.

Qorannoo fookilooriifyaaxxinoonni hedduun akka jiran Dorsan (1972:40)fi hayyoonni afaaniiniibsu. Yaaxxinoota hedduu jiran keessaa yaaxxini seenawaafi yaaxxini fakkoommii kanneen mata duree kanaan walitti hidhata qabaniidha. Sababni isaas xiyyeeffannoon mata duree qorannoo kanaa afseena dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa, bobbocawwandhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleerratti bocaman, akkasumas hubannoon hawaasni naannoo kanaa qabeenya dhaabbataa aadaa hawaassaa ibsu kanaaf qabaniifi faayidaan inni hawaasa kanaaf kennu maal akka fakkaatu qaaccessuu kan jedhurratti waan ta'eefiidha.

Yaaxxini seenawaa fookilooriin seenaa raawwatamanii darban, taateewwan gaariis ta'anii kanneen gaarii hintaane, gochoota diinaanis ta'anii walii isaaniitiin walirratti raawwatan akkamitti akka raawwataman kan qo'atu yoo ta'u, yaaxxini fakkoommii immoo, afoola ykn fookiloorii tokko qorachuun wanti raawwatamee lafa taa'e fakkoommii maaliitiiniifi akkamitti akka raawwatan, fakkeenya maaliitiin akka bocamaniifi yoomessa yoomessa kam keessatti akka raawwataniifi kkf irratti akka hundoofnuibsa. Kanaafuu ragaa mata duree qorannoo kanaa madaaluuf yaaxxinoota kanneen lamaanitti kallattiidhaan gargaaramee jira. Walumaagalatti ragaa mata duree qorannoo kanaa madaaluuf qorataan yaaxxinoota fookilooritti fayyadamuun, faayidaawwan fookiloorii, gooroowwan fookilooriifi daayessaawwan fookiloorii akkaataa armaan olitti ibsameen walsimsiisee itti gargaarama.

2.3 Sakatta'a Qorannoo Walfakkii

Gooroowwan fookiloorii keessaa afoolarratti qorannoon baay'een gaggeeffamanillee afseenaarratti bal'inaan hingaggeeffamne. Haata'u malee afseenaarratti qorannoon bal'inaan kan hingaggeeffamne yoo ta'ellee, qorannoowwan muraasa hojjataman keessaa kanneen mata duree kanaan walitti hidhata qaban walbira qabuun qaaceffamanii jiru. Isaan keessaa qorannoon Maraa'ol Moosisaa (2016) mata duree "Qaaccessa afseena Dajjaazmaach Kumsaa Morodaafi Masaraa Isaa" jedhu tokkodha. Qorannoon kunis afseenaafi hojii seenaqabeessa ta'an, yoomessa masaraan kun ittihojjatame, masaraan maalirraa akka hojjatamuufi walitti dhufeenyi inni sirna bulchiinsa gadaa Oromoo waliin qabu kan jedhurratti xiyyeeffate. Haata'u malee qorannoon

kunimmoo kan irratti xiyyeeffatu, afseenaa waan qabatamaan mul'atuu kan ta'e dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi Iddoowwan seena qabeessa ta'anirrattidha. Qabiyyeen isaas afseenaawwan walitti qabuun addeessuu, fakkoommii dhagaawwan kanneenirratti argamanii ibsuu, boca maaliitiin akka bobbocaman ibsuu, faayidaa isaan qabaniifi hubannoon hawaasni qabeenya kanarratti qaban maal akka fakkaaatu ibsuu waan ta'eef qabiyyee isaatiin qorannoo kanarraa addadha.

Qorannoon biraa kan qorannoo kanaan walfakkaatu kan Fedhasaa Taaddasaa (2013) mata duree “Raagoowwan Oromoo Godina Wallagga Lixaa” jedhurratti hojjatame yoo ta'u, gosoota raagoowwan sadan raagamtaa, afseenaafi durdurii jiran walitti qabuun kanqaaccessedha. Haata'u malee xiyyeeffannoon qorannoo kanaammoo, gosoota raagoowwanii keessaa afseenaa dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi Iddoowwan Seenaa qabeessa ta'an qofarratti kan xiyyeeffatuufi bakkaanis Godina Shawaa Kibba Lixaa aanaa Tolee keessatti qabeenyawwan qabatamaan mul'atanirratti waan ta'eef qorannoo kanarraa addadha.

Boqonnaa Sadii: Mala Qorannoo

Boqonnaakana keessatti gosni qorannoo,irraawwatamni,maddi ragaa, iddattoofi tooftaan iddatteessuu, tooftaan funaansa ragaa, meeshaaleen funaansa ragaa, malli qaaccessa ragaafi qindoominni qorannoo duraa duubaan akkaataa armaan gadii kanatti dhiyaatanii jiru.

3.1. Gosa Qorannichaa

Qorannoon akaakuu garagaraafi bu'uura gara garaa qabaachuu danda'a. Yaada kana Addunyaan (2011:10) Harris wabeeffachuun akka gadiitti ibsuuf yaale jira.“Qorannoo bakka adda addaatti qooduun dura bu'uura qoodichaa addaan baafachuun barbaachisaadha. Bu'uuraaleen kunneenis amalaafi gosa odeeffannoo (nature and type of data),yoomessa qorannoofi hujummaa qorannoo fa'a ta'uu danda'u”jedha.Akka yaada oliirraa hubatamutti qorannoo qoqqooduuf wanti irra dhaabbatanii qoqqoodan jiraachuun dirqama ta'a.Haaluma kanaan,qorannoon kun afseenaa taateewwan raawwatamanii darbanii keessaa afseenaa iddoowwan seenaqabeessa ta'anii maal akka fakkaatan xiinxaluu waan ta'eef, gosti qorannoo kanaa qorannoo seenawaa jalatti kanramad amu yoo ta'u, Saxaxni qorannoo kanaa immoo ibsaadha. Qorannoon kun mala qulqulleeffataatti dhimma bahuun odeeffannoo funaaname jechootatti gargaaramuun akkaataa qabxiilee kaayyoo gooreejalatti kaa'amaniin qindeessee kanqaaccessedha.

3.2. Hirmaattota Qorannichaa

Hirmaattonni qorannoo qaama qorannoon irratti gaggeeffame kan ilaallatuudha. Qorannoon kun hawaasa Oromoo Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Toleerratti kallattiin kan gaggeeffame waan ta'eef hirmaattonni isaa hawaasa aanaa Toleeti.

3.3. Madda Ragaalee Qorannichaa

Madda ragaa jechuun bakka odeeffannoon qorannoo tokko tarkaanfachiisuu danda'u irraa argamuudha. Kanaan walqabatee akka qorannoo kanaatti maddi ragaa qorataan itti gargaarame od-himtootaan kallattiin walquunnamuun odeeffannoo walii kennuufi walirraa fudhachuun kan raawwatameedha. Raawwii qorannoo kanaa keessattis qorataan jiraattota Aanaa Tolee keessaa maanguddoota mata-duree qorannoo kanaa irratti hubannoo gadi fagoo qabaniifi hojjattoota waajjira aadaafi Turiziimii Aanaa Tolee akka madda odeeffannoo tokkoffaatti fayyadamuun qorannoo isaa gaggeesse.

3.4. Iddattoofi Tooftaa Iddatteessuu

Qorannoon kun hawaasa Aanaa Toleerratti kan xiyyeeffate ta'uu daangaa qorannoo jalatti ibsamuuf yaalameera. Haata'u malee, hawaasa Aanaa Tolee hunda hirmaattota qorannoo kanaa taasisuun baay'ee ulfaataawaan ta'eef iddattoonni qorannicha jalqabaa hanga dhumaatti tarkaanfachiisuu danda'an filatamanii jiru. Kanaaf maanguddoota Aanaa Tolee jiraatan keessaa kanneen itti dhiyeenyaan naannoo iddoowwan seena qabeessa ta'anitti dhiyaataniifi umrii dheeraa jiraataniifi hojjattoota Wajjira Aadaafi Turiziimii Aanaa Tolee kanneen ta'anirraa isaan keessaammoo kanneen eegumsa hambaaleerratti hojjatanirraa mala iddatteessuu kaayyaawaafi darbaa dabarsaa fayyadamuun hirmaattota qorannoo kanaa taasisuun odeeffannoon irraa funaanamee jira.

Malli iddatteessuu kaayyawaa mala qorataan hojii qorannoo isaa keessatti ka'umsa argachuuf jiraattota Aanaa Tolee keessaa irra caalaa waa'ee afseenaa dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanaa Toleerratti hubannoo qaban kanneen naannoo qabeenyi kunneen itti argamanittiumrii dheeraa jiraataniifi hojjattoota waajjira Aadaafi Turiziimii irraa ragaa barbaadu argachuuf akkasumas namoonni kun namoota akka isaanitti waa'ee afseenaa dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanaa Toleerratti hubannoo qaban bifa darbaa dabarsaan akka eeran haala mijeessuuf kan gargaarudha. Iddattoon qorannoo kanaa mala iddatteessuu kaayyawaa biratti mala iddatteessuu darbaa dabarsaan kan filatamaniidha. Mala iddatteessuu darbaa dabarsaan iddattoon akka filatamuuf sababa kan ta'e qorataan hawaasa aanic haa keessa jiraatan keessaa kanneen afseenaa dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa ta'an kanarratti hubannoofi muuxannoo qaban mala iddatteessuu kayyawaa fayyadamuun bira gahuun odeeffannoo haaraan kan jiraatu yoo ta'e akka hinhafne mirkaneeffachuuf namoota biroorraa funaanuu waan barbaaduuf namoota biroo sana namoonni mala iddatteessuu kaayyawaan filataman akka eeran haala mijeessuufidha. Walumaagalatti, malli iddatteessuu kaayyaawaafi darbaa dabarsaa malleen iddatteessuu raawwii qorannoo kanaa keessatti filatamuun hojiirra oolanii jiru.

3.5. Malleen Funaansa Ragaalee

Qorataan iddattoota qorannoo erga addaan baafatee booda kan itti aanu odeeffannoo iddattootarr aa funaanuudha. Odeeffannoo barbaachisu haala gaariin funaanuuf immoo malleen funaansa

ragaa mata duree qorannoo waliin deemuu danda'an addaan baasuudha. Malleen odeeffannoon ittiin funaannamuu danda'u hedduutu jiru. Qorannoo qulqulleeffataa gaggeessuufis malleen funaansa ragaa adda addaatti dhimma bahuun nidanda'ama. Kanuma bu'uureffachuun qorannoo kana keessatti qorataan odeeffannoo funaanuuf malleen armaan gadiitti fayyadamee jira.

3.5.1. Daawwannaa

Daawwannaan mala odeeffannoon ittiin funaannamu keessaa tokko ta'ee isa qorataan iddoo hambichi yookaan bakka seenaan itti raawwatame argamuttiqaaman argamuun ijaan ilaalaa yoomessa uumamaa keessatti odeeffannoo barbaachisu funaanuuf ittikan fayyadameedha. Daawwannaa kanarrattis haala teessuma dhagaa dhaabbii kanaa, bocawwan akkamii akka qabu, bakkawwan seena qabeeyyii jiran suuraan deeggaramuun erga daawwatamee booda odeeffannoo argamerra dhaabbachuun hiikni itti kennamee jira.

3.5.2. Afgaaffii

Afgaaffiin malleen funaansa ragaa keessaa tokko ta'ee kan qorataan odeef-kennitootan fuulaa fuulatti walquunnamuun yoomessa namtolcheetti fayyadamuun gaaffii afaaniin dhiyeessuun odeeffannoo barbaadu argachuuf itti fayyadamuudha. Afgaaffii keessatti qorataan gaaffii gaafatu haala iddattootaa galuun ibsuu akkasumas iddattoonni iddoo gaaffiin gaafataman hingalleeffitti carraa gaafatanii hubachuu qabu. Qorataanis iddoo deebiin iddattoonni kennan hinhubatamneeffitti akka irra deebi'anii hubachiisan taasisuun ragaa qulqulluu argachuuf kandandeessisu waan ta'eef qorataanis dhimma itti bahuun odeeffannoo funaannatee jira.

3.5.3. Marii garee

Manguddoota akka iddattootti filatamaniifi Hojjattoota waajjira aadaafi Turiziimii kanneen ta'an waliin yoomessa namtolcheetti dhimma bahuun marii garee taasisuun ragaan funaannamuun walitti qindeeffamuun ilaalamanii jiru. Haaluma kanaan qorataan meeshaalee odeeffannoon ittiin funaanaman kanneen akka: kaameeraan suuraa kaasuufi yaadannoo gabaabaa qabachuutti dhimma bahuun, deebii odeefkennitoonni gaaffii gaafataman irratti kennan qabachuun iddoo suura kaasuun barbaachisetti suura kaasuuf kaameeraatti kan gargaarameedha.

3.6 Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun boqonnaa shan kan qabu yoo ta’u, tokkoon tokkoon boqonnaalee jalatti mata-dureewwan hammataman duraa duuban kaa’amu. Akka qorannoo kanaatti boqonnaan tokko seen duubee,ka’umsa qorannoo,kaayyoo,barbaachisummaa,daangaa,hanqinafi odeeffannoo bakka qorannichaa kalattii adda addaan ibsu kan hammatu yoo ta’u,boqonnaa lammaffaan sakatta’a barruulee mata-duree qorannoo kanaa bal’isuu danda’anii,yaaxxinaalee qorannoo kana waliin hidhata qabaniifi qorannoowwan walfakkii sakatta’aman kan qabuudha.

Boqonnaa sadaffaan mala qorannoo kan qabu ta’ee malli qorannoo mata-dureewwan adda addaa kanneen akka gosa qorannoo,madda ragaalee,iddattoofi tooftaa iddatteessuu,malleen funaansa ragaalee,meeshaalee funaansa ragaa,tooftaa qaaccessa ragaaleefi qindoomina qorannoo duraa duuban kan hammatuudha. Boqonnaa arfaffaan qaaccessa ragaalee kan qabu yoo ta’u, ragaaleen daawwannaan, marii gareefi afgaaffiin argaman, suuraan kaafamaniifi yaadannoo gabaabaa qabachuun funaannamuun boodarrattis odeeffannoowwan walfakkaatan iddoo tokkotti fiduun bifa waldeeggaruu danda’aniin mala akkamtaan qindaa’anii jiru. Boqonnaan shanaffaan c uunfaa argannoofi yaboo kanqabateedha. Gamabiroonis kutaa boqonnaalee shananiin ala axareer aa, galata, baafata, wabiileefi dabaleewwan qaama qorannoo kanaa ta’uun kanneen hammatama nii argamaniidha.

Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee

Boqonnaa kana keessatti ragaawwan mala daawwannaatiin,afgaaffiitiiniifi,mariigareetiin argama nan akkaataa qabxiilee kaayyoo gooree jalatti kaa'amaniirratti hundaa'uun qaacceffamanii jiru. Mataduree qaaccessa Afseenaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa akka Aanichaatti jiran bu'uura taasifachuun afgaaffiifi qabxiilee mirkaneeffannoofi qabxiilee marii qophaa'aniin deebiiwwan argaman suuraan deeggaramanii dhiyaatanii jiru.

4.1 Afseenaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee

Harmuufoo Soolee jechuun maqaa bakka hambaan dhagaa dhaabbii kun itti argamuudha.Hambaan kunis moggaasa kan argate jechoota Afaan Oromoo lamarraa yoo ta'u,isaanis Harmuufafi Soolee yoo ta'an,Harmuufa kanjedhu maqaa ilma Liiban ta'ee,innis jecha harma guddaa jedhurraa kanmoggaafame yoo ta'u hiikni isaas harma aannaan gahaa qabu jechuudha.Moggaasni kun haati ilmoof maqaa moggaafte akka ta'eefi maqaa moggaasa bakka namni Harmuufa jedhamu itti dhalate akka ta'e jiraata ganda Harmuufoo Soolee kan ta'an maanguddoon obbo Gammachuu Badhaadhaa (afgaaffii/12/02/2010) jedhaman nidubbatu. Dabalataan maqaan Harmuufa jedhu adeemsa keessa jaalala haati ilmoof qabdu ibsuuf maqaa Harmuufoo jedhuun akka bakka buufame hubachuun danda'amee jira.Sooleen immoo moggaasa maqaa ilma Odituu yoo ta'u,akka gandaatti maqaan bakki hambaan kun itti argamu ganda Harmuufoo Soolee jedhamee waan beekamuuf dhagaan kunis dhagaa dhaabbii Harmuufoo Soolee jedhamee akka moggaafame ogeeyyii waajjira Aadaafi Turiziimii ta'an waliin marii garee gaggeeffameen(marii garee,21/3/2010) hubachuun danda'amee jira.

Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee ammas kan argamu lafa gosni Harmuufoo irra jiraachaa jiran naannoo mandara Bommeebakka addaa Qarsaa jedhamee beekamu keessattiidha.Bommee jechuunimmoo manneen bakka tokkotti walitti rukkatanii argamaniifi lafti bakka kanaa yoo irra deeman sagalee akka dibbeen yammuu rukutamu dhageessisu waan dhageessisuuf kanarraa maqaankun kan moggaafamee akka ta'e manguddoonnijiraattota ganda Harmuufoo Soolee obbo Gammachuu Waaqjiraafi Obbo Fayyisaa Waaqjiraa waliin afgaaffii (15/04/2010) gaggeeffamerraa hubachuun danda'amee jira. Gosa Harmuufoo dhaloota amma jiranirraaka'uun yeroo gara duubatti manguddoon obbo Wandimmuu Shobbee akka itti aanutti ibsu.

Wandimmuu Shobbee-Qalbeessaa-Hurrisoo-Odaa-Alloo-Jimaa-Waatiraa-Garbii-Abbaamaroo-Bultum-Waarii-Booyyamaa-Harmuufoo-Liiban-Soddoo-Daaccii-Tuulamaa-Naggaa-Gadaa-Saamphaloo Gurraachaa Booranaa SaglanBooranaa Oromoo akkata'an dabalataan manguddoonn i kunniin nidubbatu. Akkasumas hidda latiinsa Harmuufoo Soolee barreeffama biraatiin kan bifa chaartiin kaa'ame akkaataa armaan gadiitiin dhiyaatee jira.

Chaartii 1: Hidda Latiinsa Harmuufoo Soolee (madda: BATO, 1998:124).

Haala hidda latiinsa Harmuufoo Soolee kana jalqabarraa ka'uun kan manguddoonni ibsaniifi kan BATON'n maxxansiise walbira qabuun yommuu ilaalamu, hiddi latiinsaa kun gama tokkoon kan walfakkaatan yommuu ta'an gama biroonis bakki itti wal hinfakkaannes nijira. Kunis manguddoonni jalqaba maqaa isaanirraa kaasanii kan ibsaniifi kan BATO'n barreesse walfakkaataa yoo ta'ellee hanguma duubatti lakkaa'aa deeman garaagarummaa xiqqoo suumaa kandeemudha

Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee boca adda addaa kan qabuufi bakka tokkotti kurfaa'ee heddumminaan kan argamuudha. Dhagaan dhaabbii kunis ogummaa harka namaatiin dhagaa gosa qarsaa jedhamu kan baay'ee cimaafi gurguddaa ta'e kan naannoo sanatti argamurraa soofamuun bocamee kan hojjatameedha.

Fakkii 2 Dhagaa Qarsaa: Madda dhagaa Harmuufoo Soolee kanta'e

Qorataan afgaaffii jiraattoota ganda Harmuufoo Soolee kan ta'an Obbo Takkaa Miidhaksaafi Obbo Wandimmuu Shobbee wajjiin taasisseefi daawwannaa gaafa (12,02,2010fi 04,03,2010) gaggeesseen ragaa argatteraa akka hubatetti dhagaan dhaabbii kuni namoota ogummaa harkaa cimaa qabaniin kan hojjatame ta'uudha.

Yaadota armaan oliirraa hubachuun akka danda'ametti dhagaan kun gosa dhagaa biraa kan naannoo sanatti argaman kanneen bocaan gurguddaa ta'anirraa boca garagaraatiinkanhojjatame ta'uu isaati.Hedduminaan bakka tokkotti argamuun isaammoo taateewwan yeroo dheeraaf naannoo sanatti raawwatamaa turuu isaanii agarsiisu.Taateewwan kunneenis sirni awwaalchaa hawaasa naannoo sana jiraachaa turanii achitti raawwachaa kanture ta'uu kanhubachiisudha. Akkasumas sirni araaraafi seera muruu yookiin murtii kennuu dhugaa kennuufi fudhachuu bakka itti gaggeeffamaa turedha.Kanbiroo immoo kanneen lafa keessa dhokatan,kan fiixeen mataa isaanii qofti mul'ataniifi kan guutummaatti qaamni isaanii gubbaatti bahanii argaman jiraachuu isaanii daawwannaa (22/1/2010) taasifameen kanhubatameefi lafa keessa awwaalamuun isaaniirraa kanhubannummoo gochi raawwatame umrii dheeraa kanlakkoofsise akka ta'e kanhubachiisudha.

Dhagaan Harmuufoo Soolee walirraa fageenyamuraasarratti bakka saditti kanargamu yoo ta'u, akka manguddoota jiraattota ganda Harmuufoo Soolee kan ta'an Obbo Takkaa Midhaksaafi Misgaanuu Raggaasaa waliin afgaaffii (21/02/2010) gageeffameen odeeffannoo argamerraa hubachuun danda'ametti,Bakki dhagaan kun ittidhaabbate bakka seenaa uummata Oromoo naannoo sana jiraataa turaniin akka walqabatudha. Bakka kan kan jiraataa turan ilmaan Sooddoo keessaa gosa Liiban kan ta'e Harmuufoo kanjedhamu akka jiraataa tureefi ammas kan jiraata jiraniifi bakki dhagaan kunneen itti argaman keessa argamni tokkoffaan kan agarsiisu iddoo jaarsummaafi murtee seeraa itti dabarsan akka ta'eefi argamni lammaffaan immoo bakka awwaalcha ta'ee dhagoonni awwaalcharra kan dhabbataniifi dhagoonni kunninis gahee namoonni kunniin hawaasa keessatti qaban (gootummaa, abbaa gadaa, darggageessa, dubartootaafi daa'imman) akka ibsanitti kan bocaman ta'uu dubbatu.Bakka argama sadaffaa dhagaan dhaabbii jirummoo duraan bakkuma dhagaawwan dhaabbii aragama lammaffaatti kanargamu ta'ee yeroo dhiyoo keessa bakka awwaalcha tajaajiltoota maatii Odaa irra akka dhaabbate kaasuu.

Yaadni armaan olii kan hubachiisu, dhagaawwan awwaalarra dur dhaabbatan akkuma jiran dhagaan yeroo dhiyoo keessa dhagaawwan kanneen biraa fuudhamuun awwaala umrii dheeraa hinqabnerra dhaabames jiraachuu isaati. Daawwannaa taasifameenis hubachuun akka danda'ametti dhagaan awwaala kanneenirra dhaabame kun guutummaan qaama isaa gubbaa lafaarratti kanargamuufi waan gadi fagaatee hindhaabbanneef kallattii bahaatti luucca'uun jaallatee kanjiruufi akka dhagaawwan kanneen biro awwaala umrii dheeraa qaburra kan hindhaabbanne ta'uu isaati.

Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee baay'inaan lafa keessa seenuun kanfiixeen mataa isaanii mul'atuudha. Kunis kanmul'isu taateen yeroo dheeraa achitti akka raawwachaa tureefi sababa yeroo dargii sababa ijaarsa manneen safaraatiif jedhanii manneen naannawa dhagaa dhaabbii kanaa ta'an achii kaasuun bakka adaadaa koyyee jedhamu qubachiisuun, namoonni haftee mana isaanii yeroo gurguratan dhagaa kanas caccabsuun waliin qabanii gurguruuf akka yaalaniif dhaagonni baay'een kancaccabaniifi qaamni isaanii lafa keessa seenuun fiixeen mataa isaaniiqofti akka mul'atu dubbatu. Haata'umalee bakkichi bakka awwaalcha Oromoo naannicha jiraatanii akka ta'eefi iddoo seenaqabeessa bakka araaraafi murteen itti kennamaa ture ta'uu isaa kanneen beekan gocha kanas akka dhaabsisan niaddeessu. Kufaatii dargiin booda namoonni bakka tokkotti sassaabaman bakka dursaatti deebi'uu akka danda'an waan eeyyamameef manneen iddoo adaadaa koyyee jedhamutti ijaaraman bittinnaa'uun jiraattonni bakka isaanii duraaniitti akka deebi'an akka taasifameefi, dursa naannoo sana jiraachaa kan turan maatii obbo Shobbee Qalbeessaa, obbo Miidhaqsaa Qalbeessaafi obbo Dirribaa Qalbeessaa bakka sanatti deebi'uun mana ijaarratanii jiraachuu akka jalqabanis dubbatu. Yeroo kanattis akkuma duraan gurgurachuuf yaalii taasisanii dhorkaman ammas dhagaawwan kanneen caccabsuun ijaarsa manaatiifi dallaatiif oolchuuf waan yaalaniif dhagaan baay'een kancaccabaniifi kukkufanii lafa keessa akka dhokatan niibsu.

Akka maanguddoon obbo Gammachuu Badhaadhaa (afgaaffii, 21/04/2010) jiraataa naannoo sanaa kanta'an jedhanitti, dur yeroo jalqabaaf faranjoonni bara 1969 A.L.I. bakka kana ilaalanii akka turan ibsanii jiru. Boodarras bara 1974 fi 1976 A.L.I. walitti fufiinsaan daawwachuun akka ajaa'ibsiifatanii fi suuraa akka kaafatan, akkasumas dhagaawwan kukkufan deebisanii akka dhaaban dubbatu. Gochi kun maatii obbo Shobbee kan hingammachiifne akkata'eefi bakka kanarraa nuari'u, dallaa nutti ijaaru jedhanii yaaduun akka caccabsuu jalqabanis dabaluu ibsanii

jiru.Kanas akka ragaatti kan dhiyeessan dhufaatii faranjootaan dura dhagaan dhaabbii kunneen xiqqoo xiqqoo irraa akka caccabeefi baay'een gubbaa lafaarratti mul'achaa akka turaniifihaala gaariirratti kan argamu akka ture dubbatu.

Afseenaan kunis kan hubachiisu hubannoon hawaasni qabu gadi aanaa waan ta'eef miidhaa adda addaaf saaxilamuu qabeenya kanaatidha. Dursa osoo waa'een qabeenya kanaa xiyyeeffannoo qaama biraatiin argatamee doo'atamuu hinjalqabamin dhagaawwan baay'een dhaabbatanii kanjiraniifi kan hincaccabne ta'uudha. Boodarratti garuu lafa nujalaa fudhachuu danda'u jedhanii waan shakkaniif qabeenya kanarraa miidhaa geessisuu hawaasa naannoo sana jiraatanii hubanna.

4.1.2 Haala Argama Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee

Dhagaan dhaabbii kunneen haalli argama isaanii akka Aanichaatti bakka tokkotti, ganda tokko keessattidha. Kunis ganda Harmuufoo Soolee jedhamu keessatti safara Bommee bakka addaa Qarsaa jedhamee beekamuttiidha. Hambaan kun laga Qarsaarraa gara kaabaatti km 200 fagaatee kanargamu yoota'u, laga kanarraa gara bahaatti lagni Waatira jedhamu kanjiruufi booda walitti makamuun laga Awwaasitti akka makamus maanguddoon obbo Gammachuu Badhaadhaa dubbatanii jiru. Bakki argama dhagaa kanaas magaalaa guddoo aanaa kantaatee magaalaa Baantuurraa gara kibba lixaatti km 4 fagaachuun akka ta'e daawwannaa (24/06/2010) taasifameen hubachuun danda'amee jira.

Manguddoon obbo Bashaadaa Muummichaa jedhaman (afgaaffii,7/06/2010) akka ibsanitti, Umriin dhagaa dhaabbii kanaa umrii dhagaa xiyyaa waliin walitti dhiyeenya kan qabudha jedhu. Dhagaa xiyyaafi dhagaa dhaabbii Harmuufoo soolee waantonni walfakeessan keessaa inni tokko lamaan isaanituu naannoo Oromoon Sooddoo itti jiraataa turaniifi ammas itti jiraataa jiran ta'uudha. Inni biraa immoo fageenyi bakkoota kanneen lamaan jidduu jiran aanaa Qarsaa Maallima qofa yoota'uu, tilmaaman Km 100 kan hin caallerratti. Dhagaan dhaabbii Xiyyaa kanhojjatame Dh.K.B. jaarraa 11-12^{ffaa} gidduutti akkuma ta'e, dhagaan dhaabbii tilmaama olkaa'aniiru.Kanaaf yooxiqqaate umriin dhagaa kanneenii waggaa 900 ol akka ta'e tilmaama kaa'u. Fageenyarraa yoo ilaalamu dhagaan dhaabbii kun naannoo tokkotti jechuunis,bakka murtaawaa ta'e tokkotti argama.Haata'u malee, naannodhuma kanatti walirraa fageenya km muraasarratti argamu.Kanas akka ibsa itti kennuuf gargaarutti argama itti taasisuun akkaataa itti aanuun ibsi itti kennamuuf yaalameera.

Argama tokko:Daawwannaa guyyaa 24/06/2010 taasifameen argama kana keessattidhagaan boca geengoo yookaan dibbee qaban sadi tartiibaan dhaabamuun kanargamaniidha. Dhagaawwan kunneen lafarraa olka'iinsa cm0.50 hincaalleen dhaabamee kanargamuudha. Akkasumas gubbaa isaaniitti boolli saddeeqni irratti taphatamu irratti bocamee kanargamuudha. Dhagaa kanarrattis maanguddoonni akka irratti saddeeqa taphatan (afgaaffii,12/2/2010) obbo Wandimmuu Shobbee wajjiin taasifamerraa hubachuun nidanda'amee jira. Akka obbo Waandimmuun dubbatanitti,duuba dhagaa kanaatiin gara Lixaatti mkni guddaan Odaa fakkaatu tokko akka tureefi maanguddoonni achi jala taa'anii namoota wallolan akka araarsaa turaniidha.Yeroo ammaa kana garuu mukni jedhame kun kan hinjirreefi laaftoo guddaan umrii dheeraa qabu tokko gaaddisa dhagaa kanaa ta'uun akka mul'atu daawwannaa taasifameen hubachuun danda'amee jira.

Fakkii 3: Dhagaa boca Dibbee fakkaatu Qaban

Argama lama:Daawwannaa guyyaa 22/01/2010 taasifameen hubachuun akka danda'etti argama kana keessatti dhagaa boca gara garaa qaban hedduminaan keessatti kanargamaniidha. Dhagaawwan argama lammaffaa keessatti argaman dhagaawwan argama tokkoffaa irraa gara kibbaatti tilmaamaan fageenya m50 irratti argamu. Argama kana keessatti dhagaawwan baay'inaan gara 50 olii ta'antu argamu. Argama kana keessatti mukni laaftoo guddaan tokko qarqara dhuma kallatti kibbaatiin kanargamuufi dhagaawwan gurguddaan lama kan jalatti argamaniidha. Dhagaawwan kanneen lamaan dhagaawwan as keessatti argaman hedduu keessaa addadha.Dhagaan inni tokko boca nama dhaabbatuu fakkaatu qabu qaamni isaa garri caalu

gubbaa lafaarratti olba'ee kanmul'atuufi qaama isaarratti bobboca addaa kan cinaacha namaa fakkaatu ofirraa kanqabuudha.

Afgaaffii obbo Waandimmu Shobbee wajjiin (12/02/2010 fi 22/01/2010) taasifameefi daawwannaa taasifameen raga argamerraa akka hubatametti, bobbocni dhagaa boca namadhaabbatuu fakkaaturratti argamu kan cinaacha nama dhiiraatti fakkeessuun, awwaala dhiirarratti kan dhaabbate akka ta'e hubatamee jira.

Fakkii 4: Dhagaa bobboca cinaachaa ofirraa qabuu

Dhagaa inni lammaffaan immoo, boca nama mudhii qabatee dhaabatu kanfakkaatuufiqaamni isaa garri caalu lafa keessa seenee kan argamuudha. Dhagaa kanarrattimmoo bobboca handhuura namaa fakkaatu walakkaa qaama isaarratti bocamee kanargamuudha.

Afgaaffii obbo Waandimmu Shobbeefi Takkaa Miidhaqsaa wajjiin (21/02/2010, 12/02/2010 fi 21/06/2010) taasifameen bobbocni dhagaa boca nama mudhii qabatee dhaabbatuu fakkaaturratti

bocamee argamuu kan handhuura namaa fakkaatu ofirraa qabu awwaala dubartiirratti akka dhaabbate hubachuun danda'amee jira.

Fakkii 5: dhagaa bobboca Handhuuraa ofirraa qabu

Argama kana keessatti baay'inaan dhagaa boca nama mudhii qabaatee dhaabbatu fakkaatanitu argamu. Haata'umalee dhagaan boca odaa fakkaatu tokkos kanargamuudha. Dhagaan kun irra caalaan qaama isaa gubbaa lafaarratti olba'ee kanmul'atuufi qaamni gara gubbaarra jiru kunimmoo qaama odaa magariisaa kanta'een kan walfakkaatudha.

Fakkii 6: Dhagaa boca Odaa fakkaatu qabu

Argama sadaffaa: Argama kana keessatti dhagaa tokko qofatu argama. Dhagaan kunis boca nama mudhii qabatee dhaabbatuu kanfakkaatuufi dhagaawwan argama lammaffaarraa gara bahaatiin tilmaamaan fageenya m15 hincaalle fagaachuunidha. Haalli argama isaas guutummaan qaama isaa gubbaa lafaarratti olbahee kanmul'atuudha. Bakki dhagaan kun itti argamu manneen namootaa gidduutti yoo ta'u, dhagaa kana duuba awwaala namoota sadii kanhincaalle akka jiru (afgaaffii, 21/2/2010) obbo Takkaa Miidhaqsaa waliin taasifamerraahubachuun danda'amee jira. Haata'umalee umriin dhagichi qabuufi kan awwaala awwaalamee kan walhinmadaalle akka ta'e odeeffannoo obbo Takkaarraa argameen mirkaneeffachuun danda'amee jira. Dhagichi erga dhaabbatee umrii dheeraa akka lakkoofsisee jiruufi awwaalli kanumrii gabaabaa qabu akka ta'e manguddoon kun nidubbatu.

Fakkii 7: Dhagaa boca nama mudhii qabatee dhaabbatu fakkaatu qabu

Dhagaawwan argama sadan armaan olitti eeraman kanneen keessatti argamaniin alatti dhagaan boca molooloo yookiin boca nama dhaabbatuu fakkaatu qabu tokko bakka argama dhagaawwan kanneeniirraa fageenya km 2 hıncaallerratti kanargamu ture. Dhagaan kun yeroo ammaa garuu bakka sanaa fudhatamee magaala guddittii aanichaa kantaate Baantuu keessatti bakka addaa waltajjii uummataa jedhamuun beekamutti geessuun siidaa Baalchaa Abbaa Nabsoo wajjiin walfaana dhaabbachuun kanargamuudha. Dhagaan kun dhagaa argama lammaffaa muka laaftoo

guddaa jalatti dhaabbatee argamu wajjiin kanwalfakkaatu yoota'u dursa naannuma dhagaawwan kanneenii akka tureefi yeroo dhiyoo keessa akka bakka sanaa fuudhamuun gara sanaatti akka geeffame (afgaaffii 21/4/2010,15/4/2010) obbo Gammachuu Badhaadhaafi obbo Fayyisaa Waagjiraa waliin taasifamerraa hubachuun danda'amee jira.Dhagaa kana dhagaawwan kanneen biroorraa wanti adda taasisu bobboca dhagaawwan kanneen biroorratti hinargamne ofirraa kanqabuudha.Dhagaan kun bobboca gurguddoo sadi ofirraa kanqabuudha.Bobbocni inni tokko bobboca meeshaa waraanaa Goraadee fakkaatu lama qaama dhagaa kanaa gara gadi aanuun walcinaatti irratti bocamanii kanjiraniidha.Bobbocni inni lammaffaan immoo bobboca guutuu qaama namaa foon irraa dhumee lafeen qofti mul'atu fakkaatu tokko qofti walakkaa qaama dhagaa kanaarratti bocamee kanmul'atuudha.Bobbocni inni sadaffaan qaama dhagaa kanaa gara olaanuun yookiin gara mataatti aanuun akkuma bobboca dhagaa fakkii 3 irratti argamuun walfakkatu sararri dheerinni isaa walqixa ta'e lama walfaana dalga ciisuun dheerina dalgee dhagichi kunqabuun walqixxaachuun sararamee kanmul'atuudha(daawwannaa,22/1/2010,4/3/2010).

Fakkii 8 Dhagaa bobboca Goraadee ofirraa qabu

Bocoonni kunniin kan agarsiisan bara durii ummanni Oromoo naannoo kana jiraataa turan yeroo isaan du'an hojii isaan yeroo lubbuun jiran hojjatan akka agarsiisutti dhagaa bocuun kan irra dhaabaa turan ta'uu manguddoota jiraattota ganda Harmuufoo Soolee Kan ta'an Obboo Takkaa Miidhaksaafi Obboo Wandimmuu shobbee waliin (afgaaffii 12/2/2010) taasifameerraa hubachuun danda'amee jira. Haaluma kanaan fakkiin Goraadee kan bakka bu'u nama dirree lolaa adda addaa irratti hirmaachuun gootummaa gonfate kan bakka bu'u ta'uudha. Fakkiin qaama namaa foon ofrraa hin qabne immoo namni duraa lafarra lubbuun jiraataa ture ammas lafeen isaa kan jiru ta'uu kan agarsiisudha. Sararri lamaan wal cinaa jiran immoo sirna gadaa keessatti walqixxummaa namoota jidduu jiru kan mul'isuudha jedhu.

Walumaa galatti akkuma afseenaawwan armaan oliirraa hubannu, haalli argama dhagaa dhaabbii Harmuufoo Soolee akka aanaatti ganda tokko keessatti kanargamaniifi ganda sana keessattimmoo walirraa fageenya meetira muraasarratti kanargaman ta'uu isaaniiti. Kunis dhagaawwan argama tokkoffaa keessatti argaman baay'inaan sadi kanta'aniifi lafa olka'aafi gaaddisa mukaa jalatti dheerina walqixaatiin tilmaamaan meetira tokko lafarraa oldheeratanii kandhaabamanii argamaniidha. Argama lammaffaa keessattimmoo dhagaa 50 olta'an kanargamaniifi isaanis boca adda addaa kanqaban yommuu ta'an argama sadaffaa keessattimmoo dhagaan tokko qofti kanargamu ta'uudha.

4.1.3 Bocawwan Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee

Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee boca adda addaa kanqabuudha. Naannoo kanatti kanneen lafa jala awwaalamanii jiraniifi gosa isaanii kanneen addaan hinbaafne osoo hindabalatin dhagaa dhaabbii gosa afurtu argamu. Isaanis akkaataa gadiitiin ibsamanii jiru.

1. Boca namaatiin kanhojjataman: dhagaawwan boca kanaa qaban dhagaawwan gosa biroo caalaa kanneen hedduminaan argamaniidha. Akkasumas guddinaafi bal'ina dalgeetiin dhagaawwan kanneen biroo nicaalu. Isaanis lakkoofsaan 50 ol yoota'an, baay'inaan argama lammaffaa keessatti yommuu argaman dhagaan guddaan tokko qofaa isaatti argama sadaffaa keessatti kanargamuudha. Dhagaan gosa kanaa haala adda addaatiin argamu. Isaanis kaawwan guutummaan qaama isaanii gubbaa lafaarratti olba'uun, kaawwan walakkaan qaamaisaanii lafa keessa seenuun, muraasnimmo fiixeen mataa isaanii qofti kanneen mul'atanillee nijiru. Qaama dhagaa kanneenirrattis bobbooni gosa adda addaa nimul'atu. Haalli dhaabbii isaanii nama mudhii

harka lamaan qabatee dhaabbatu kanfakkaatanii dhaabamaniidha (daawwannaa,22/1/2010,4/3/2010fi 24/6/2010). Dhagaan fakkii 6 fuula 56 gubbaa jiru fakkeenya gosa dhagaa kanaati.

2. Boca molooloo kanqaban:gosni dhagaa kanaa argama lammaffaa keessatti argamu.Dhagaan gosa kanaa dhagaawwan kanneen boca diriiraafi boca dibbee qabancaalaa kanbaay'ina qabaniidha.Haalli argama isaanii hojjaa namni giddugaleessaa qaburraa kaasee hanga hojjaa daa'immanii qabaachuun walirraa fageenya muraasarratti argamu.Qaama dhagaawwan kanneenirratti bobbooni wantoota gara garaa mul'isan baay'inaan irratti argamu.Dhagaawwan kunneen baay'inaan qaamni isaanii lafa jalatti kanargamuudha.Akkasumas haala nama sirratee harka lamaan qaama isarra gadidiriirsee dhaabbatuu fakkeeffamuun dhaabamanii mul'atu(daawwannaa, 22/1/2010, 4/3/2010fi 24/6/2010). Dhagaan fakkii 3 fuula 53 gubbaa jiru fakkeenya dhagaa kanaati.

3.Bocadiriiraa yookiin beeddee kanqaban:dhagaan boca kanaa qaban baay'ina qabaachuus yoo baatan,sadarkaa guddina garagaraatiin mul'atu.Lafarraa olee hojjaa dheeraa kanneen hinqabneefi bal'ina lafarraatiin dhagaawwan gosa kanneen biroo nicaalu.Dhagaawwan gosa kanaas kanargaman argama lammaffaa keessattidha(daawwannaa, 22/1/2010, 4/3/2010fi 24/6/2010.Dhagaan fakkii 5 fuula 55 irratti argamu fakkeenya gosa dhagaa kanaati.

4. Boca geengoo kanqaban:dhagaawwan boca akkanaa qaban argama tokkoffaa keessatti kanargaman yommuu ta'u,dhagaawwan bay'inaan sadi ta'an kallattii kaabaa gara kibbaatti tartiiba galuun kanargamaniidha.Dhagaawwan kunneen gubbaan isaanii teessumaaf akka tolutti walqixxaatanii kanargamaniidha.Bakki argama isaaniis lafa olka'aafi walqixxaataa qooraa ta'errattidha.Akkasumas gaaddisa muka laaftoo guddaa umrii dheeraa lakkoofsisee gara dulloomuutti deemaa jiru jalattidha.Akkaataan dhaabbii isaanii lafarraa olka'iinsa meetira 50 ta'u olfagaachuun walqixxaachuun tarree galanii kandhaabamaniidha.Akkasumas tokkoon tokkoo gubbaa isaanii boolla lakkoofsaan 6 ta'e kanofirraa qabaniidha(daawwannaa, 22/1/2010, 4/3/2010fi 24/6/2010).Fakkiin lakkoofsa 2 fuula 52 gubbaa jiru fakkeenya dhagaa kanaati.

Kanarraa kanhubannu,dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee boca adda addaatiin kan argamu yoo ta'ellee dhagaawwan kunneen baay'inaan boca gurguddoo afuriin kanargaman ta'uudha. Bocawwan kunneenis kanneen boca molooloo qaban, kanneen boca nama harka gadi qajeelchee

dhaabbatuu qaban, kanneen boca diriiraa qabaniifi kanneen boca geengoo qaban jiraachuu isaaniiti.

4.2 Afseenaa Holqa Dhokaat

Holqi Dhokaat bakka hawwata turiziimii aanaan Tolee qabdu keessaa isa tokkooofi baay'ee ajaa'ibsiisaafi hawwataa kan ta'eedha. Holqi kunis kan argamu godina Shawaa Kibba Lixaa aanaa Tolee ganda Dhokaat jedhamu keessatti yoo ta'u,magaala guddoo biyyattii kan taate finfinneerraa km 100 irratti,magaalaa guddoo godina Shawaa Kibba Lixaa kan taate Walisoorraa gara bahaatti km94 irrattiifi magaalaa guddoo aanichaa kan taatee Magaala Baantuurraa gara bahaatti fageenya km18 irrattidha.Haalli moggaasa maqaa isaa maqaa ganda holqichi keessatti argamurraa akka ta'e hubachuun danda'amee jira.

Holqa dhokaat haala argama isaa bu'uura daangaa isaatiin kallattii arfaniin yoo ibsamu:gara bahaatiin lafa margaafi lafa qonnaa,gara kaabaatiin daandii ganda dhokaat deemurraa fageenya km200 fagaatee,gara lixaatiin lafa margaafi lafa qonnaa akkasumas baargamoo muraasaan marfamuun,gara kibbaatiin lafa qonnaatiin daangeffamee kan argamuudha.Holqi kun holqoota akka aanaatti jiran keessa baay'ee dheeraaafi baay'ee ajaa'ibsiisaa,akkasumas abbaa gamoo lamaa kan ta'eedha.kunis gamoo lafa jalaa(under ground),gamoo 1ffaa(G+1)fi gamoo 2ffaa(G+2),balbala saddeetii(8)fi foddaa jaha(6) kan qabuudha(daawwannaa,27/5/2010fi 21/5/2010).

4.2.1 Haala Qabatamaa Holqa Dhokaat

Kutaa 1ffaa(Kutaa isa jalqabaa)

Holqi jalqaba irraatti argamu kun balballi isaa bifa boca geengoo fakkaatuun kan bocameefi Kutaa tokko qofa kan qabuudha.

Fakkii 9: Holqa Kutaa tokkoffaa

Kutaa 2ffaa(Kutaa itti aanu)

Holqi kun abbaa gamoo 2ffaa(G+2) irratti kan bocameefi balballi isaa bifa kaartaa Itoophiyaa fakkaatuun kan bocameedha.Kutaan kun Kutaa sadi(3) kan qabuufi balbala biraatiin kanaddaan qoodameefi bal'inni balbala Kutaa lamaan addaan qoodee meetira tokko(1) kan ta'uudha.kana malees balballi gara Kutaa sadaffaatti nama seensisu bifa kaartaa Itoophiyaatiin kan bocameefi keessa kutichaatti kaartaan Itoophiyaa bakka hedduutti keenyaa manaarratti bocamee argama.Keessa isaatti boca dibbee fakkaatu kan qabuufi bakka ifa galchuuf tajaajilus kan qabuudha.Gara kibbaatiin balbala cinaadhaa boca afaan matarayyasii fakkaatu kan qabuudha.Kanumarraa ka'uudhaan moggaasa maqaa holqa dibbee jedhu kan argate yoo ta'u,Kutaa tokkoffaa keessa boca dibbeetiin kan became,afaan isaa geengoo kan fakkaaatuufi gadifageenyi isaa meetira tokkoof ta'uu kan danda'u keessa isaatti kan argamuudha. kutaan holqa kanaa kutaawwan kanneen biro caalaa kan baay'ee nama ajaa'ibsiisudha.Kunis gamoo lafa

jalaa(underground) kan qabuufi jala isaatii bishaan gannaa bona burqu kan hin goggogne kan qabuudha.Kanaanis kutaawwan holqichaa kanneen biroorraa kan ta'eedha.

Kutaan balbalaan addaan qoodamee jiru kan itti aanu,kan moggaasa dibbee jedhu qabus,bobboca garagaraa kan boca dibbee fakkaatuun bocaman kanneen lakkoofsaan torba(7) ta'an bocamanii kan argaamaniidha.Dabalataanis akkuma kutaalee biroo kutaan kunis bobboca hedduu kan kaartaa Itoophiyaa fakkaataniin kanneen bocaman bakka meeshaa adda addaa irra olkaawwatan kan qabuudha(daawwannaa,27/5/2010fi 21/5/2010).

Holqa Kutaa 3ffaa (holqa Tamboo)

Akkuma holqawwan kanneen biroo holqi kunis boca bifa kaartaa Itoophiyaatiin kan bocameefi xiqqoo keessatti siquun bifa galmaatiin kan bocameedha.Holqi kun kutaalee lama kan qabu yoo ta'u,kutaaleen lamaan kan walitti bahaniifi bal'inni balbala kutaalee lamaan walqunnamsiisu bal'ina meetira tokko kan qabuufi bakka balbala itti cufatanillee kan qabuudha.Yommuu keessa olseenan bakka meeshaalee adda addaa irra olkeewwataniifi bakka ibsaa irra kaawwatan kanqabuudha.Kutaa holqa kanaa keessatti kan baay'ee nama ajaa'ibsiisu bakki meeshaafi ibsaa irra olkeewwatan bobbocawwan bifa kaartaa Itoophiyaatiin kanneen bocaman baay'inni isaanii saddeet(8) kanneen ta'an kan jiran ta'uu isaaniiti(daawwannaa,27/5/2010fi 21/5/2010).

Holqa Kutaa 4ffaa (Holqa Shubanee)

Holqi kunis akkuma kanneen biroo boca kaartaa Itoophiyaa fakkaatu kan qabuufi balbala lama kan qabuudha.Balballi kunneen baay'ee gurguddaafi bifa galma guddaatiin kan bocamaniidha.Garuu wanti adda isa taasisu bocni isaanii kaartaa Itoophiyaatiin ta'ee gadi garagalchuunidha.Kanamalees fuuldura isaatti yookaan balbala duratti keenyaatti hirkachuun bifa muka dhaabbii fakkeessuun akka sirreeffama bishaaniitti kan gargaaru kanqabuudha(daawwannaa,27/5/2010fi 21/5/2010).

Holqa Kutaa shanaffaa (Holqa Burqituu)

Holqi kun lafa jalaan balballi isaa gannaa bona akkuma maqaa isaa bishaan kan burqisiisudha.Akkasumas abbaa gamoo tokkoo kan ta'eefi foddoo torba kan qabuudha.Foddaan sadi bifa kaartaa Itoophiyaatiin kan bocamaniifi kanneen hafanimmoo akka ifa galchuu

danda'anitti kan bocamaniidha.Kunis akkaataa diinajalaa ittiin bahuuf toluttiifi diinatti dhokaasuuf tolutti kan bocameedh(daawwannaa,27/5/2010fi 21/5/2010).

Kutaa jahaffaa

Holqi kun gamoo tokkoffaa irratti kan argamuufi balbala tokko qofa kan qabuudha.Balbala holqa kanaa balbalawwan kanneen holqa biroorraa kan adda taasisu balballi kun kan bocame lafarraa olfageenya meetira tokkoofi saantimeetira saddeettama jalaa ol kan ta'eefi gamoo tokkoffaa irratti boca kaartaa Afrikaa gadigaragalee jiru fakkaatuun kan bocameedh(daawwannaa,27/5/2010fi 21/5/2010).

Fakkii 10: Holqa Kutaa jahaffaa

Kutaa torbaffaa (Kutaa isa dhumaa)

Kutaan holqa kanaammoo baay'ee osoo gadi hinfagaatin kan bocamee jiruudha. Balballi holqichaa lafarraa olee kan bocameefi garuu keessa seenuuf waan baay'ee gadi hinfagaanneed kan hin mijanne ta'uu isaati.

Walumaagalatti holqi kun holqawwan akka aanichaatti jiran keessaa kanbaay'ee dheeraa ta'eefi ajaa'ibsiisaa ta'e yoo ta'u, abbaa gamoo sadii ta'uu isaatiin addadha.

Afseenaa olqaawwan armaan olii jiran kanneen ilaalchisuun manguddoonni jiraattoota ganda Dhokaat Obbo Tajii Tarreessaafi Obbo Mul'ata Cawwaaqaa waliin (afgaaffii 21/4/2010) gaggeeffame irraa hubachuun akka danda'ameetti, bakka holqi kun jiru gosa Oromoo sooddoo keessaa tokko kan ta'an Ilmaan Maallimaa jiraataa akka turaniifi lola loltoonni Minilikiin irratti gaggeeffamaa ture jalaa miliquuf kan tolfachuun loltoota minilik ofirraa faccisuuuf kan oolaa turedha jedhu.

Afseenaa holqa kanaarraa hubachuun akkuma danda'amu, holqi kun ogummaa harka namaatiin lafa dhagaa booralee naannoo sanatti argamurraa soofamee kantolfame ta'uudha. Holqi kunis kanhojjatame akka manaatti keessa jiraachuufi diina jalaa dhokatani mo'achuuf akka ta'edha. Holqicha keessatti bakki meeshaaleen namni itti fayyadamuufi bakki taa'aniifi ciisan akkasumas holqichi boca kaartaa Itoophiyaatiin fakkeeffamee kanhojjatameefi kutaa gara garaa kanqabu waan ta'eef kanbaay'ee nama hawwatuufi namoota ogummaa cimaa qabaniin hojjatamuu isaati. Kunis uummanni naannoo sana jiraachaa ture qaroomina cimaa kanqabuufi jaalala biyya ofii kanqaban ta'uu isaanii kanhubachiisudha.

4.3 Afseenaa Holqa Uraagoo (Uulmaa)

Holqi kun kan argamu laga Uraagoo jedhamurratti magaalaa guddittii aanichaa kan taate Baantuurraa kallattii Lixaatti fageenya km 8 irrattiidha. Maqaa holqa Uraagoo jedhamu kan argate maqaa laga guddaa naannoo sanatti argamurraa yoota'u, maqaa Uulmaa jedhamu kan argatemmoo maqaa muka bay'inaan naannoo sanatti argamuu kan "Uulmaa" jedhamurraayi. Akkasumas maqaa addaa hawaasni naannoo sana jiraatan ittiin beekamaniidha.

Holqa kanarratti hanga yeroo ammaatti qorannoon bal'aan kan irratti hingaggeeffamne yoo ta'u, beekamtiin inni qabu baay'ee xiqqaadha. Holqi kun kallattii kaabaan Laga Uraagootiin, gara kibbaatiin zoonii misoomaa Adareefi lafa bosonaatiin, gara bahaaatiin bosona laga

Uraagootiin,akkasumas kallattii lixaatiin bosona laga Uraagootiin daangeffamee kan argamuudha.Bosonni naannoo kanatti argaman mukkeen uumamaa kanneen akka laaftoo,xaaxessaa,meexxii,arangamaa,ejersa,mi'eessaa,agamsaafi k.k.f. dha.

Haala dhufaatii holqa kanaa beekuuf gaaffii namoota akka iddattootti filatamaniif dhiyaateen yaadawwan gara garaatu argame.Yaadni tokko,xaaliyaaniitu tolche namoota isaaniin lolan jalaa miliquuf tolfatanii kanneen jedhaniidha.Yaadni biroommoo,gootota Oromootu diinota xaaliyaanii jalaa miliquuf tolfatanii kan jedhuudha.Yaadni sadaffaanimmoo,umrii keenyarraa kaasnee akkuma amma jiru kanatti agarre kanneen jedhaniidha. Haata'u malee odeeffannoo marii garee taasifamerraa akka mirkaneeffametti, holqi kun kanhojjatame yeroo Xaaliyaaniin biyya weerarte akka ta'eefi hawaasni naannoo sana jiraatuufi goototni naannoo sanaa keessa dhokatanii xaaliyaanii ofirraa faccisuu akka soofanii qopheessaniidha. Dabalataan naannoo kanatti lagni guddaan waan argamuuf xaaliyaaniinis naannoo kana buufachuun laga kanarratti hidha hojjachuuf yaalii akka taasisaniifi yaaliin isaaniis akka hinmilkoofta ta'uu dubbatu.

Kanarraa kanhubannu holqi kun kanhojjatame hawaasa naannoo sanaatiin akka ta'eefi keessa dhokatanii xaaliyaaniin loluun akka naannoo sanatti hidha hinhojjanne taasisuun diina akka ofirraa faccisaa turaniidha.

4.3.1 Haala qabatamaa Holqichaa

Holqi kun ganda Harmuufoo Tajiikeessatti yoo ta'u,magaalaa Baantuurraa kallattii dhihaatti laga guddaa kallattii kibbaatii gara kaabaatti yaa'urrattidha.Holqa kana wanti adda taasisu laggeen gurguddoo lama gidduutti ta'uu isaati.Kunis laga Uraagoofi laga Taji jedhaman gidduuttidha.Holqi Uraagoo olka'iinsa lafarraa ol meetira 9.5 irrattidha.Fuuldura holqichaatti yeroo lagaa olbahan ijaarsi gara holqaatti olseenuuf nama tajaajilu kan kortuu fakkaatu nimul'ata.Holqi dursarratti mul'atu kallattii bahaa gara dhihaatti dheerina meetira 6 kan qabuufilafarraa olka'iinsa meetira 1.9 fi bal'ina m^2 12 ta'e kanqabuudha. Balbala fuulduraa lama kanqabu yoo ta'u,balballi tokko kallattii dhihaatti kan qajeelchuufi balballi biraa immoo kallattii bahaatti kan nama qajeelchudha.Balballi gara dhihaatti qajeelu,boca geengoo kanqabuufi bal'ina m^2 2.25 kanta'eedha.Balballi duraa gara Kutaa tokkoffaatti kan nama seensisuufi kallattii dhihaatti qajeeluun meetira 7 kanfagaatudha.Lafarraa ol immoo olka'iinsa meetira 1.9 kanqabuufi bal'inni Kutaa kanaa m^2 49 dha.

Balballi lammaffaan kallattii bahaatti kan nama geessu yoo ta'u, balballi kun bal'ina $m^2 0.72$ dha. Kutaa kana jalqabaa kaasee hanga Kutaa biraatti dheerina fageenya meetira 5.4 gara kibbaatti kandheeratuufi walumaagalatti bal'ina $m^2 29.16$ kanqabuufi lafarraa olka'iinsa meetira 1.6 kanqabuudha. Akkasumas kutaan kun foddaa gara kaabaatti nama baasu kan bal'ina $m^2 1.84$ ta'e kanqabuudha. Kutaa sadaffaanimmoo, keenyaa kutaa 2ffaa irraa gara bahaatti kan argamu yoota'u, gara kutaa kanaattis balbala lamatu nama geessa. Balballi tokko kan gara kaabaatti aanufi bal'ina $m^2 0.42$ kanqabuudha. Balballi biroommoo gara kibbaatti kan hafu yoo ta'u, innis bal'ina $m^2 0.875$ kanqabuudha. Balbala kana lamaan gidduu fageenya meetira 1.40tu jira. Bal'inni Kutaa kanaa bahaa gara dhihaatti meetira 5.80, kaabaa gara kibbaatti meetira 4.30fi olka'iinsa lafarraa olee meetira 1.60 kanqabuudha. Akkasumas kutaan kun foddaa lama kanqabuudha. Foddaan tokko isa tokkorra guddaa yoo ta'u, innis bal'ina $m^2 0.56$ kanqabuufi foddaan inni xiqqaan bal'ina $m^2 0.05$ kanqabuudha. Foddaa inni guddaan kallattii kaabaatti garagalee kanargamu yoota'u, inni xiqqaan immoo kallattii bahaatti garagalee kanargamuudha. Kutaa sadaffaa kana kutaawwan lamaan duraarraa kanadda taasisu, bakka meeshaalee adda addaa olkeewwatan girgiddaa holqichaa bakka hedduurratti bocamanii ofirraa kanqabuudha (daawwannaa 24/6/2010).

Walumaa galatti, afseenaan holqi Uraagoorratti walitti qabame akka mul'isanitti holqi kun kan tolfame yeroo weerara xaaliyaanii keessa akka ta'eefi, akka bobbocinni girgiddaa holqichaarra jiru mul'isutti holqichi kan harka namaatiin soofamee kan tolfame ta'uu mul'isa. Dabalaataanis naannoo holqa kanaatti laggeen gurguddoo lama laga Uraagoofi Tajii gidduutti waanargamuuf kanbaay'ee nama hawwatuudha. Caalaattimmoo fincaa'aan laga Uraagoorraa gadi bu'u naannoo argama holqa kanaatiif miidhagina addaa kenneefii kanjiruudha. Akkuma afseenaan holqa Dhokaati holqa Uraagoo keessa ilmaan Soddoo keessaa ilmaan Odituu nannoo kana jiraataa kan turaniifi akka manaattii keessa jiraachuun xaaliyaanii akka ofirraa lolaa akka turan hubachuun danda'amee jira.

4.4 Afseena Dajjaazmaach Baalchaa Saafoo (Abbaa Nafsoo)

Dajjaazmaach Baalchaa Saafoo abbaa isaanii obbo Saafoo Roobaafi haadha isaanii aadde Walatta Maaram irraa Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Walisoo bakka Agamjaayi jedhamu keessatti bara 1870 dhalatani. Baalchaa Saafoo maqaa maatiin isaanii baasaniif yommuu ta'u, Baalchaa abbaa Nafsoo immoo maqaa farad isaanii waan ta'eef waan jaalataniifi akka ilmootti

waan ilaalaniif akka ittiin waamamaa turaniidha. Baalchaan yeroo umriin isaanii 18 ta'u bara 1888 lola Aduwaa irratti duuluun loltoota Xaaliyaanii hedduu madfiidhaan akka barbadeessaniidha. Namni Gabayyoo Gurmuu jedhamu lola Aduwaarratti osoo madfii tokkosu loltoota xaaliyaaniitiin rukutamee madfiirraa kufnaan Baalchaan akka utaalee madfii koruun tokkosuu itti fufe afgaaffii obbo Bashaadaa Muummichaa (10/6/2010) ni dubbatu.

Haaluma kanaan xaaliyaaniin mo'atamuun hafteen loltoota isaanii gara biyya isaaniitti akka deebi'aniifi turtii waggaa 40 booda bara 1928 titti meeshaalee waraanaa ammayyaatiin deeggaramuun yeroo lammaffaaf xaaliyaaniin yommuu biyya keenya weerartu Baalchaa Saafoo ga'eessa umrii 58 akka turan ibsu. Isaanis gootota hiriyoota isaanii wajjiin walqindeessuun hidhannoo ofiitiin loltoota xaaliyaanii naannoo tabba Wacacaa jiran akka barbadeessan dubbatu. Haata'u malee loltoonni xaaliyaanii miidhaa guddaan waan irra gaheef xiyyaara samiirraan fayyadamuun loltoota garee Baalchaa waan miidhaniif jalaa dheessuuf gara aanaa Tolee bakka Abeebbee jedhamutti akka duubatti baqatan dubbatu. Abeebbeen lafa Baalchaa Saafoo waanta'eef naannoo kanatti loltoota isaa waliin akka qabatee ture dubbatu. Loltoonni xaaliyaanis duuka bu'uun hordofnaan onkoloolessa 29/1929 naannoo laga Shankooraa jedhamutti matarayyasii dhaabuun loltoota xaaliyaanii baay'inni isaanii 101 ta'an akka fixan ibsaniiru.

Haaluma kanaan osoo jiranii lolli diinaa itti cimnaa farda isaanii kan maqaa Abbaa Nafsoo jedhamanii ittiin beekamaniin osoo baqachuutti jiranii fardi isaanii akka jalaa rukatame dubbatu. Yeroo kanas diinni fiiguun akka bira gahan dubbatu. Hiriyoota isaas biraa ajjeesuun Baalchaa immoo lubbuun qabanii tursiisuuf akka waliigalaniifi yeroo dheeraafis ittiin taphachuuf akka yaadan dubbatu. Baalchaanis diina jalaa hanga yoomittan dheessa jechuun bakkuma fardi isaanii rukutametti taa'anii akka eeganiifi dhoksaan shugguxii tokkoofi rasaasa shan uffata jalatti akka qabatanii taa'an ibsu. Boodarrattis ajajoonni loltoota xaaliyaanii afuriifi loltoonni baay'een akka dhufanii daawwatan akka taasifameefi Baalchaas tuffatanii haasa'uu yommuu jalqaban innis aaruun shugguxii sanaan ajajaawwan loltoota xaaliyaanii arfaniifi loltoota hedduu ajjeesuun ofiifis rasaasa tokkoon akka ofajjeese dubbatu.

Loltoonni xaaliyaanii hafanis reefa loltoota isaanii walitti qabuun mana citaa tokkotti galchuun akka gubaniifi reefi gooticha Baalchaa Saafootiis namoota naannoo sanaatiin mana amantaa

sillaaseetti geessuun akka awwaalaniifi osoo hinturin achii kaasuun gara mana amantaa Mikaa’elaa Baantuutti akka geessanii awwaalan dubbatu.

Waggaa shanii booda bara 1931tti yommuu loltoonni xaaliyaanii biyya gadi dhiisanii bahan ilmi isaanii Fitawuraarii Yismaa Baalchaa awwaala Baalchaa bakka sanaa kaasuun gara Finfinnee mana amantaa Sillaasee kaatediraalitti akka awwaalchise dubbatu. Haata’umalee bakka awwaalcha isaanii kandursaa yaadachuuf buusii firoota isaaniitiin bara 2001tti aanaa Tolee fuuldura mana amantaa Mikaa’ela Baantuutti siidaan hojjatameefi kanjiru ta’uu isaati.

Walumaa galatti afseenaa kanarraa kanhubannu, Baalchaa Saafoo goota akka turaniifi jaalala biyya ofiitiif qabanirraan kan ka’e biyyaaf dursa kennuun hanga lubbuun keessaa baatutti biyyaaf dhaabbatanii loluun dhumarrattis biyya isaaniif wareegamuu isaaniiti.

Fakkii 11: Siidaa Baalchaa Saafoo

4.5 Faayidaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Sooleefi Iddoowwan seenaa Ta'anii

4.5.1 Faayidaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee

Dhagaandhaabbii Harmuufoo Soolee faayidaa gara garaa kanqabuudha. Isaan keessaa muraasni akkaataa armaan gadiitiin ibsamuuf yaalamanii jiru.

i .Eenyummaa namootaa ibsuu keessatti

Dhagaan dhaabbii kun awwaala namootaa irraa kan dhaabbateedha. Dhagaan kuniis kan dhaabbateef eenyummaa nama du'ee sana agarsiisuufidha. Kana malees akka namni du'e sun hin irraanfatanneef akka yaadannootti kan tajaajiluudha. Haaluma kanaan namoota dhagaan dhaabbii kun irraa dhaabbate irratti eenyummaa nama sanaa ibsuuf bocaafi hangaan irratti bocuun isaan kan ibsuudha. Fakkeenyaaf kan irra dhaabbate goota yoo ta'e boca fakkii goraadee irratti bocuun irrakandhaabaniidha. Dubartii yoo taate immoo fakkii handhuuraafi harmaatu irratti bocama. Abbaa gadaa yoo ta'e immoo fakkii bokkuutu irratti bocamee jira.

Hangaan immoo haaluma umurii nama sanaati xixxiqqoo hanga gurguddaatti awwaalli kan daa'immanii yoo ta'e dhagaa xiqqaa, kan nama giddugaleessaa yoo ta'e dhagaa giddugaleessa, kan buleeyyii yoo ta'emmoo dhagaawwan guguddaa ta'an bocamanii akka irra dhaabbatan afgaaffii obboo Takkaa Miidhaksaafi Obbo Wandimmuu Shobbee waliin (23,4,2010) taasifamerraa hubachuun danda'ameera.

ii. Dirree barnootaa ta'uun tajaajila. Bakki inni itti argamu finfinneetti dhiyoo waan ta'eef, barattoonni Yuunivarsiitii Finfinnee muummee Arkiyoolojiifi kuulcharaal Heeritajii (Archeology and cultural Heritage) ta'an bakka argama hambaa kanaatti argamuun dirree barnootaa taasifachuun kan fayyadamaniidha. Yuunivarsiitiin kun waggaa waggaan barattoota haaraa galmeessee muummee kanaan barsiisu yeroo murtaawaa qabachuun seemisteera keessatti Guyyaa lama gara sana geessuun barnootaa kallattii kankennu ta'uu afgaaffii ogeessa waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Tolee obbo Bariisoo Dammasaa (12,3,2010) wajjiin taasifamerraa hubachuun danda'amee jira.

iii. Bakka seenaa ta'uun fayyada. Dhaloonni haaraan hambaa qabatamaan mul'atu kana ilaaluun sababa maaliif akka dhaabbate gaaffii dhiyeessuun isaanii hinhafu. Gaaffii dhiyaatuufis qabatamaan meeshaa mul'atu kanarraa deebii quubsaa deebisuufin yookiin argachuun

nidanda'ama.Kanaaf hambaan kun dabaree seenaa ta'uun taatee dursa bakka sanatti raawwatame osoo hinirraanfatamin tursiisuu keessatti faayidaa guddaa kanqabuudha. Kana malees sadarkaa qarroominni uummata Oromoo irra ture kan agarsiisu akka ta'e qorataan seenaa Obbo Fiqaaduu Allabbachoo wajjin afgaaffii (2,4,2010) taasifameen hubachuun danda'amee jira.

4.5.2 Faayidaa Iddoowwan Seenaqabeessa Aanaa Tolee

Holqi kunbakka hawwata turistii Aanaa ta'uun tajaajila turiziimiirraa argamu babal'isuu keessatti faayidaa guddaa kanqabuudha.Turistoonni naannoo holqi kun itti argamu deemuun doo'ii yommuu taasisan galiin isaanirraa argamu nijira.Galiin kunimmoo walitti qabamuun diinagdeen aanichaa akka dabalu taasisa.Diinagdeen yommuu dabalaa deemu bu'uuraaleen misoomaa akka aanichaatti hojjataman akka dabalan taasisa.Naannoon qabeenyi kun itti argamullee caalaatti carraa misoomuu kanargatuudha.Naannoon argama qabeenyichaa yoo misoome immoo qabeenyi kun xiyyeeffannoo keessa galuun miidhaan adda addaa akka irra hingeenyef carraa eegumsaafi kunuunfamuu argata.

Faayidaan Holqa Uraagoo irraa argamus hedduudha.Holqi kun kanargamu laggeen gurguddoo lama gidduutti waanta'eef namootaaf bakka bashannanaa filamaadha.Bishaan qulqulluun bonaa ganna osoo addaan hincitin yaa'an baay'ee kannama hawwataniidha.Keessumaayyuu fincaa'aan laga Uraagoorraa gadi fincaa'u sagalee kanqabuufi ijaan ilaalamee kan hinguufamne waanta'eef namootaaf bakka aara galfiifi bashannanaa ta'uun tajaajila.Akkasumas galiin bakka kanarraa argamu diinagdee aanichaa dabaluun bu'uuraalee misoomaa akka aanichaatti hojjatamaniif tumsi taasisu olaanaadha.Dabalaataanis holqi kun bosonaan marfamee waan argamuuf hojii misoomaa adda addaa hojjachuufillee mijataadha.

Walumaa galatti dhagaan dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa akka aanichaatti jiran gaheen isaan aanaa sana beeksisuuf qaban olaanaa ta'uu isaati.Kunis namoonni yommuu iddoowwan hawwata turistii ta'an kanneen doo'achuuf gara aanittiitti dhufan odeeffannoo waa'ee aanaa tanaafi bakka daawwatamu sanaa fudhatanii deemuun qaamni biraas dhufee akka daawwatu waan taasisaniifaanittiin carraan beekamuuf qabdu bal'aadha.Akkasumas galii turistootarraa argamutti fayyadamuun carraa bu'uuraalee misoomaa guutuu aanittiitiif waliin gahuu bal'achaa deema.Galiin argamu kun aanittiirra darbee akka biyyattiittis bu'aa guddaa kanqabuudha. Kana malees hambaaleen kun akka dabaree seenaa ta'uun dhaloonni boodaa akka

irraa baratuuf kan tajaajilu ta'uu qorataan seenaa Obboo Fiqaaduu Allabaachoo wajjin afgaaffii (2,04,2010) taasifamerra hubachuun danda'amee jira.

4.6 Bobbocawwan Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Sooleerratti Argaman

Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee bocawwan gurguddoo afuriin kanmul'atu yommuu ta'u,dhagaawwan boca kanaan mul'atan kunneen bobbocawwan gara garaa kan ofirraa qabaniidha.

Dhagaan boca nama mudhii qabatee dhaabbatuutiin bocamee argamu heddumina kan qaban yoota'an bobbocinni qaama isaaniirratti argamu garaagarummaa kan qabuudha. Fakkeenyaaf kan dubartoota bakka bu'u fakkii harmaafi handhuuratu irratti mul'ata. Kan abbaa gadaa bakka bu'u immoo fakkii bokkuu ofirraa kan qabuudha. Kan ijoollee immoo fakkii ulee qaqal'oo ofirraa qaba.Asirraa hubachuun akkuma danda'amu,uleen kun kan mul'isu tajaajila ijoolleen horii tiksuuf kennaniidha.Uleen immoo kan looniin qofa eegan akka hintaaneefi namoonni gurguddoonis, kanqabataniifi kan ittiin diina ofirraa faccisaniidha.

Dhagaa boca nama mundhii qabatee dhaabbatu fakkaatan wantonni walfakkeessan, garri olaanu boca morma namaa fakkaatu kanqabuudha.Itti aansuun,boca gateettii namaa fakkaatu morma gadiin gara bitaafi mirgaatiin irratti bocamee kanjiruufi gateettiirraa gadi gama lamaaniinuu bocni harka namaa fakkaatu irratti bocamee kanmul'atuudha.Gidduu harka lamaan kallattii lameeniinuu gadi qajeelee jiruuttimmoo bocni qaama namaa kanmiila namaatii oljiru bocamee kanjiruudha. Kanarraammoo kan hubannu, namni yeroo lubbuun jiru qaamni isaa guutuun fooniin uffifamee jiru yeroo du'us lafeen isaa kan jiru ta'uu mul'isuufidha.

Kan dhagoota boca nama mundhii qabatee jirurratti adda addummaan mul'atan, dhagaan boca namaa qabu inni biraa tokkommoo bobboca addaa kan handhuura namaa fakkaatu kan ofirraa qabuudha.Kunis dhagaawwan argama lammaffaa keessatti argamanirratti kanargamuufi qaamni isaa garri caalu lafa jalatti awwaalamee kanargamuudha.Qaamni isaa kan handhuuraa oljiru bocawwan morma namaa,gateettii namaa,qaama harkaa kanneen gateettii lameenirraa ka'anii gadi qajeelan ifatti kanmul'ataniidha. Fakkiin 4 fuula 54 irra jiru bobboca kana ofirraa ka nqabuu ta'uu ilaaluun hubachuunnidanda'ama.

Dhagaa boca nama dhaabbatuu yookiin boca hojjaan isaa dheeraa ta'e irrattis bobbocoonni adda addaa irratti bocamuun kanmul'ataniidha. Bobbocoonni kunneenis guutuu qaama dhagichaarratti bobbocni cinaacha namaa fakkaatu qaama dhagaa kallattii lamaaniinuu iddoo sadi saditti bocamee kanmul'atuudha. Bobbocoonni lafee namaa fakkaatan kunneen bal'ina qaama dhagaa kanaarratti bitaafi mirgaan sadi sadi ta'uun mul'atu. Sadan sadan isaaniituu qofa qofaatti sarara sadi sadiin gamaa gamanaan fuullee walii waliiniitiin sararri sadanuu dheerina walhincaalleen bocamanii kanargamaniidha. Baay'inni sararawwan kanneenii gama tokkoon sagal gama faallaanis sagal walitti kudha saddeet kanta'aniidha. Akkasumas qaama dhagaa kanaa gara olaanuun sararri lama dheerina walqixaa kanqaban dhagaa guutuun qaama isaa gubbaa lafaarratti olba'ee mul'aturratti dalga qajeeluun irratti bocamanii kanmul'atan ta'uu daawwannaa(12,03,2010) taasifamerraa hubachuun danda'ameera.

Asirraa hubachuun akka danda'ametti Sararri kunneen kan agarsiisan fakkiin bokkuuti. Fakkiin bokkuu kunis bakka namni kun hawaasa keessatti qabu agarsiisuuf kan irratti bocameedha. Kunis hojjaa dhagichaa wajjiin kan deemu hawaasichi abbootii gadaatiif bakka olaanaa kan qaban ta'uu mul'isuufidha. Sararoonni gamaa gamanattii sagal sagal ta'anii bocamanii mul'atan abbootiin gadaa ija walqixaan hawaasa kan bulchu qaban ta'uu agarsiisa. Kunis sirna dimookiraasii ammayyaatiin walfakkaata. Fakkoommin kun yeroo ammaa mana murtii keessatti madaallii hangaa isa abbootiin seeraa tajaajilaa murtii walqixaa kennuu akka qaban ibsuuf fakkeeffamee qophaa'u wajjin kanwalfakkaatuta'uudha.

Bobbocni inni biraa bobboca dhagaa bakka sanaa fudhatamuun yeroo ammaa magaala Baantuu bakka addaa SiidaaBaalchaa Saafootti kan argamuudha. Bobbocni kunis bobboca meeshaa qara qabu kan Goraadee jedhamuun beekamu kan dur waraanarratti itti fayyadamaa turan fakkaatu lama qaama dhagaa kanaa gara gadi aanuun kallattii mirgaafi bitaatiin bocamanii kanargamaniidha. Akkasumas bobbocni cinaacha namaa fakkaatu gidduu qaama dhagaa kanaarratti bocamee kanmul'atuudha. Dhumarrattis bobbocni sarara qajeelaa lama kandheerina walqixa qabu qaama dhagaa kanaa gara olaanuun irratti bocamamanii kanjiran ta'uu (Daawwannaa 12,3,2010) taasifameen hubachuun danda'amee jira.

Asirraa hubachuun akkuma danda'amu, fakkiiwwan Goraadee kun kan agarsiisan Gootummaa nama dhagichi irraa dhaabbatee yoo ta'uu namni kun dhiiraa ta'uu isaa immoo bokkuun qarqara dhagichaatti argamurra hubachuun nidanda'ama. Dhagaan kun hojjaa dheeraa qabaachuun isaa immoo Uummanni Oromoo gootaaf iddoo guddaa qabaachu kan mul'isan ta'uu tilmaamuun nidanda'ama.

Dhagaa argama tokkoffaa keessatti argaman irrattis bobbocoonni walfakkaatan gubbaa qaama dhagaa kanaarratti nimul'atu. Argama kana keessatti dhagaawwan boca dibbee qaban kanbaay'inni isaanii sadi ta'e akka argaman ibsamee jira. Dhagaawwan kanneenirratti bobbocni geengoo fakkaatan dhagaa sadanirrattuu haala walfakkaatuun gubbaa qaama dhagaa kanaarratti bocamanii kanmul'ataniidha. Baay'inni geengoowwan dhagaawwan kanneenirratti bocamanii argamanii kudha lama lama yommuu ta'an isaanis maanguddoonni akka saddeeqa irratti taphachaa turan afgaaffii obbo Wandimmuu Shobbee wajjin (24, 04, 2010) taasifamuun odeeffannoon argame nimirkaneeessa. Dhagaan bobboca kana ofirraa qabu kun fuula 52 irratti fakkii2 jedhamuun dhiyaatee jira. Kanarraammoo kan hubannu, dhagaan kunimmoo taphni saddeeqaa tapha aadaa Oromoo ta'uufi manguddoonni akka taphachaa turaniidha.

Walumaa galatti dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee baay'inni isaa hedduu ta'us sababa gara garaatirraan kanka'e bobbocawwan isarratti argaman hunda addaan baasuun ibsuun rakkisaadha. Kunis dhagaawwan baay'een caccabanii ijaarsa dallaafi manaatiif yommuu oolan kanneen biroommoo irracaalaan qaama isaanii lafa jalatti awwaalamuun argamu. Akkasumas dhagaawwan boca namaatiin argaman baay'inaan kanargama lammaffaa keessatti argaman irra caalaan isaanii miidhaan irra qaqqabuun caccabanii waanjiraniif bobbocawwan qaama isaaniirratti argamanis caccabanii waanjiraniif hubachuun ibsuuf baay'ee kannama rakkisuudha.

4.7 Fakkeenyummaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Soolee

Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee baroota dheeraan dura fakkeenyummaa adda addaa mul'isuuf akka bocame maanguddoonni nidubbatu. Maanguddoo obbo Bashaadaa Muummichaa wajjin afgaaffii (14, 07, 2010) taasifamerra hubachuun akka danda'amettidhagaan kun fakkeenyummaa namaa agarsiisuuf akka bocame dubbatu. Kunis namoota hojii adda addaa hojjatan akkaataa hojii isaanii yeroo lubbuun jiran hojjatan mul'isuu danda'utti kan bocaman ta'uufi awwaala namoota kanneenirra yeroo dheeraaf dhaabaa akka turame

manguddoonnijiraattota ganda Harmuufoo Soolee Obbo Wandimmuu Shobbeefi Obbo Takkaa Miidhaksaa wajjinafgaaffii (24,04,2010) gaggeeffarraa hubachuun danda'amee jira.

Namoonni yeroo durii bakka dhagaan dhaabbii kun itti argamu jiraataa turan ogummaa dhagaa bocuufi gamtaan hojachuun kan jiiraataa turan ta'uu manguddoonni kun nidubbatu. Dabalataan akka maanguddoonni kunnin jedhanitti, dhagaan kun kandhaabbate fakkeenyummaa yaadannootiif akka ta'e nidubbatu. Haalli hawaasummaa naannoo kanatti ture kun yeroo dheeraan dura waan ta'eef namoota du'an kanneen ittiin yaadachuuf akka dhaabbate odeeffannoo argamerraa hubachuun danda'amee jira. Namoonni du'an hojiin isaanii osoo hinirraanfataamin yeroo dheeraaf akka turuuf akka ta'etti ittiin fakkeessuuf akka bocanii dhaaban dubbatu. Fakkeenyaaf akka obbo Wandimmuu Shobbee jedhanitti gochi bakka sanatti raawwatame seenaa waanta'eef seenaa kanarraa dhaloonni haaraan akka baratuuf akka gargaaru ibsu. Dhaloonni haaraan dhagaa dhaabbii kana yommuu argan sababa maaliitiif akka dhaabbate akka gaaffii dhiyeessan dubbatu. Osoo namoota kanneenirratti dhagaan kun dhaabbachuu baatee wanti mul'atu waan hinjirreef gaaffiin ka'us kan hinjirreefi dhaloonni haaraan seenaa yookiin taatee yeroo sana bakka sanatti raawwatame osoo hinbeekin akka isaan hafan dubbatu. Kanaaf dhaabbachuun dhagaa kanaa dhaloonni haaraan taatee yeroo darbe keessa raawwatamaa turan akka hubataniif kangargaaru waanta'eef taateen raawwatame sun osoo hinirraanfataamin yeroo dheeraaf hambaa seenaa ta'ee akka turuuf kangargaaru akka ta'e ibsu.

Fakkeenyummaan dhagaa dhaabbii kanaa inni biraa awwaala umrii dheeraa qabu kanmul'isu akka ta'e obbo Takkaa Miidhaqsaa nidubbatu. Akka isaan jedhanitti, dhagaan kun kan hojjatame dhagaa cimaa yeroo dheeraaf osoo bokkaafi aduun hinmiidhamin turuu danda'urraa waan ta'eef awwaalli bakka sana jirus umrii dheeraa kanqabu akka ta'e dubbatu. Akkasumas awwaalli bakka sana jiru umrii dheeraa kan qabu waan ta'eef dhagaawwan baay'een lafa seenanii kanjiran akka ta'e dabalani niibsu. Itti dabaluunis fakkeenyummaa jabina namoota yeroo durii du'anii ittiin ibsuuf kan dhaabbate jechuun yaada dhuunfaa isaanii lafa kaa'u.

Dhagaan sadi ta'uun argama tokkoffaa keessatti argamu immoo fakkeenyummaa addaa kan walqixxummaa agarsiisutti akka fakkeeffamuu danda'u manguddoonni kunniinnidubbatu. Manguddoon obbo Wandimmuu Shobbee jedhaman dhagaa dhaabbii sadi ta'anii walqixxaatanii dheerina walqixaa qabaachuun bakka tokkotti walcinaa dhaabamanii mul'atan ibsa namni

kamiyyuu walqixa ta'uutti akka fudhatamuu danda'amu niibsu. Akkasumas sadi ta'uun fakkeenyummaa ilmaan sadan sooddoo kanqabu akka ta'e ibsu. Ilmi Daaccii Sooddichi ijoollee sadi kanqabu yoota'u isaanis Odituu, Tum'eefi Liiban akka ta'an dubbatu. Dhagaan kunis ilmaan Sooddoo sadan kanneenitti akka fakkeeffamuu kaasu.

Gaaddisa jalatti argamuun isaa immoo qabbanni gaarii ta'uufi Oromoonni muka damee guddaa qabu jalatti murtii walqixaa kennaa kan turan ta'uu kan agarsiisudha jedhu. Oromoon gaaddisa jala taa'ee akka nama araarsu, kanwallaale akka gorsu ibsuutti kanfakkeeffamu akka ta'esnihubachiisu. Akkasumas dhagaan sadan walqixa ta'uun isaanii kanagarsiisu namoonni itti gaafatamummaa fudhachuun teessoo walfakkaatarra yootaa'an murtii haqaa yookiin murtii sirrii ta'e qaama himatuufis ta'ee kanhimatamuuf kennuun sirrii akka ta'etti fakkeeffamuu danda'a jedhu. Akkasumas aangoo walqixa qabaachuu namoota dhagaa sadanirra taa'anii akka mul'isu ibsu. Walqixa dubbachuun walqixa murteessuun sirrii akka ta'e hubachiisuuf haala kanaan akka bocamee dhaabbatetti fakkeessuun akka danda'amu dubbatu.

Yaadota armaan olii kanarraa akka hubatamutti dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee kandhaabbate fakkeenyummaa namoota du'anii akka hojii isaaniitti ibsuufidha. Akkasumas sadi ta'uun isaa ilmaan sadan sooddootti kanfakkeeffamuufi walqixxaachuun isaammoo walqixxummaa ilmaan namaatti kanfakkeeffamuufi gaaddisaafi lafa olka'aarratti dhaabamuun isaammoo Oromoon gaaddisa jala taa'ee murtii madaalawaa kan kennu ta'uufi dhagaan olbaatee akka lafa tabbaatti kan mul'attu akka taate ibsuuf akka taedha.

4.8 Hubannoo Hawaasni Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Sooleefi Iddoowwan Seenaa

Ta'anirratti Qaban

Hubannoon hawaasni naannoo qabeenyi kun itti argamutti argamanis ta'ee kanneen fageenya adda addaarratti argaman qaban baay'ee gadiaanaadha. Akka odeeffannoon afgaaffii (21/07/2010) obbo Gammachuufi obbo Bashaadaa Muummichaarraa argame ibsutti, dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee osoo faranjoonni dhufanii qabeenya kana hindaawwatina dura haala gaariirra akka tureefi kunuunfamaas akka turedha. Erga faranjoonni naannoo bara 1969 A.L.I. bakka qabeenyichi kun itti argamutti dhufanii daawwachuun dhagaawwan kukkufan deebisanii dhaabuun suuraa kaafatanii deemanii booda maatii naannoo sana jiraataniin akka caalaatti miidhaan irra gahe dubbatu. Kunis kantaasifameef bakka dhagaan kun irratti argamu bal'aasaa

faayidaa lafa qonnaatiif,muraasammoo lafa margaa tasifachuun waan itti fayyadamaa turaniif nurraa fudhatama sodaa jedhu waan ofkeessatti horataniifidha jedhu.Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaqabeessa ta'an hambaa hawaasa naannoo sana jiraachaa turaniiti.Hambaan kun sadarkaa guddinaafi qaroomina bara hojjatamee,seenaafi aadaa hawaasa hojjate sanaa kan ibsuufi kuusaa kalaqa hawaasichaati.Kalaqa kana dhaloonni duraanii dhaloota ammaatti kandabarsaniifi dhaloonni fudhatus qabeenya kana kunuunsuuniifi fooyyessuun dhaloota haaraatti dabarsun irraa eegama.Aanaan Tolee haftee aadaafi seenaa ta'an kanbaay'ee nama dinqisiisan kanqabduudha.Hambaaleen kunneen aanaa tanarra darbanii seenaafi aadaa uummata addunyaatiif ragaa Olaanaa kankennaniifi qorannoo sadarkaa adda addaatti taasifamuuf ragaan hambaalee kanarraa argamu bu'aa olaanaa kanqabuudha.

Qorataa seenaa kanta'an Obbo Fiqaaduu Allabbaachawu (afgaaffii 2/4/2010) akka jedhanitti, baroota darban keessa hambaalee biyya keenyaarra badiin adda addaa irra gahaa akka tureefi ammas eegumsaafi kunuunsa waan hinarganneef hambaalee baay'een badaa kanjiran ta'uu isaanii dubbatu. Hambaaleen kunneen akka aanittiitti bakka adda addaatti faffaca'anii waan argamaniif too'achuufis ta'ee kunuunsuuf haalonni mijataan waanhinjrreef badiif saaxilamaa kanjiraniidha jedhu.

Daawwannaa (22/1/2010) taasifameenis akka hubatametti hambaalee dhaabbii kanneen ta'an kanneen akka dhagaa dhaabbii bakka jirani buqqisanii fuudhuun caccabsanii hojii ijaarsa manaatiif, balbalaaf, dallaaf, daandiitiif oolchaa jiru. Ijoolleenis oolmaa isaanii naannoo hambaalee kanneenii taasisuun dhagaadhaan qaruuniifi caccabsuun faayidaan ala taasisaa jiru. Gochoonni akkanaa immoo qo'annoofi qorannoo hambaaleerratti taasifamuuf ragaan gahaan akka hinargamne taasisa.

Akka Obbo Fiqaaduun (afgaaffii 2/4/2010) jedhanitti, rakkooleen akkanaa akka hinmuudanneef hambaalee badiirraa hambisuuf naannawa sanatti eeguufi kunuunsa taasisuun barbaachisaadha. Kanaafis hojiiwwan ogeessota hambaaleefi hawaasa naannoo sana jiraaturraa eegamu olaanaa akka ta'e dubbatu. Kunis kantaasifamu yoo hawaasni naannoo sana jiraatu odeeffannoofi barnootaa gahaa argateedha jedhu. Hambaan kunuunsaafi eegumsa gahaa argatummoo deebi'ee ragaa qorannoofi madda galii argamsiisuun bu'aa olaanaa kanbuusuu akka ta'e ibsu.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo

5.1.Cuunfaa Argannoo

Qorannoon kun fookilooriin kan walqabatu yoo ta'es gooroowwan fookiloorii keessaa afoolarratti kanxiyyeeffatuudha. Dameewwan afoolaa keessaa immoo afseenaarratti kallattiin kan hundaa'edha. Afseena jiran keessaa immoo afseena dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi Iddoowwan seenaa kanneen akka holqaafi siidaa Baalchaa Saafoo kanneen aanaa Tolee keessatti argaman qaaccessuurratti kan xiyyeeffateedha.

Haaluma kanaan boqonnaa tokko keessatti seenduubeen hawaasni Oromoo hawaasa aadaa, amantii, seenaafi biyya badhaadhaa qabuudha. Haata'u malee aadaa, amantiifi seenaa qabu kana guutummaan baasee akka hinibsanne diinonni dhiibbaa adda addaa yeroo gara garaatti irraan gahaa turaniiru. Uummanni Oromoo diinota kallattii garagaraan isa burjaajessuuf yaalan kanaafis kanjilbiiffate osoo hintaane kallattii adda addaan ofirraa faccisaa aadaafi seenaa qabu waldhaalchisaa kan tureefi har'as waldhaalchisaa kanjiruudha. Kallattiiwwan aadaa isaa ittiin waldhaalchisaa ture keessaa tokko afoola. Afoola hawaasichi itti fayyadamaa tureefi har'as itti fayyadamaa jiran kanneen bifa hololoo, uunka gaggabaaboofi bifa afwalaloo qabaniin mul'atanbaay'eetu jiru. Kanaaf kaayyoo gooroo qorannoo kanaarratti hundaa'uun afseenaan dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi Iddoowwan seenaa aanaa Tolee jedhu akka mataduree qorannoo kanaatti filatamuun kanqaaccaffameedha.

Qorataan mataduree kanarratti qorannoo gaggeessuuf qabxiileen akka ka'umsaatti qabatee ka'e tokkoffaan, afseenaawwan dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleerratti walitti qabaman akka mul'isutti, Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee bakka jireenya ummata Oromoo Sooddootti kandhaabbateefi dhagaan kunniin kandhaabbatanis bakka awwaala irra yoo ta'u, kunis yaadannoo namoota du'an kanneenii agarsiisuuf kanbocaman ta'uudha. Kan biroo dhagaan sadii walqixxaatanii gaaddisa mukaa jalatti lafa olka'aa irratti dhaabbatan immoo bakka araaraafi bakka taa'anii seera muruufi marii garaagaraa itti gaggeesan akka ta'e hubachuun danda'ameera. Afseenaan kanneen akka holqaa bal'inaan aanicha keessatti iddoowwan garaagaratti kan argaman yoo ta'an isaanis bakkawwan kanneen yeroo dheeraaf uummanni Oromoo jiraataa kan

turan ta'uu agarsiisu. Siidaan yaadannoo Baalchaa Saafoo immoo Baalchaan kan du'e aanicha keessatti akka ta'e agarsiisuuf kan dhaabbateedha.

Lammaffaan faayidaa qabeenyawwan kanneenirraa argaman yaadannoo namoota du'anii, dirree barnootaa, madda seenaa, madda galii, iddoo hawwata turistii ta'uun akka tajaajilan hubatamee jira.

Bobbocawwan dhagaa kanarratti argaman ibsa kanneen akka cinaachaafi lafee namaa, boolla saddeeqa irratti taphatan, meeshaa waraanaa ta'uun kantajaajilu goraadee, handhuura, harma dubartiifi bokkuu akka ofirraa qaban hubatamee jira.

Fakkeenyummaan dhagaaleen kunnniin bocamaniif kanneen akka jabinaa , gootummaa, abbootii gadaa, sadarkaa hawaasa keessatti namoonni qaban, umurii, saala, walqixxummaafi bultii ijaaruu akka ta'an hubachuun danda'amee jira.

Hubannoon hawaasni dhagaa seenaqabeeyyii kanaaf qaban akka hubachuun danda'ametti yeroo durii kunuunsifi eegumsi kangodhamaaffii ture yoo ta'u, adeemsa yeroo keessaa garuu faayidaalee kanneen ittiin mana ijaarrachuu, dallaa taasifachuufi lafa qonnaatiif mijeeffachuuf jedhanii kancaccabsaafi bakkaa buqqisanii gataa jiran ta'uu hubachuun danda'amee jira. Galma gahiinsi qorannoo kanaas qaama mataduree kanarratti qorannoo gaggeessuu barbaadaniifi hawaasa aanaa qorannoon irratti gaggeeffame keessa jiraatuus ta'ee kanneen iddoo adda addaa jiraataniif madda ragaa barreeffamaa ta'uun kangargaarudha. Raawwii qorannichaa keessatti madda odeeffannoo lammaffaa salphaatti argachuu dhabuufi yeroo gahaa dhabuun akka hanqina qorannoo kana keessatti mul'ataniitti qabxiilee kaa'amaniidha.

Boqonnaa lammaffaa qorannoo kanaa keessatti yaanni hayyoonni fookilooriifi akkasumas dameewwan fookiloorii kanneen ta'an: afoola, meeshaalee aadaa, aartii duudhaafi duudhaa hawaasaarratti kennan sakatta'amanii jiru. Dameewwan fookiloorii keessaa immoo afoolawwan bifa holoolootiin dhiyaatan keessaa afseenaa irratti ibsi hayyoonni kennan kaa'amuun akkasumas yaaxxinalleen qorannoo kana waliin hidhata qabaniifi barruuleen qorannoo kanneen mataduree qorannoo kanaan walitti dhiyeenya qaban sakatta'amuun dhiyaateera.

Gama biroonis boqonnaa sadaffaan mala qorannoo kanhammate yoo ta'u, kutaa kana keessatti qorannoon kun afseenaa dhagaa dhaabbiifi iddoowwan seena qabeessa ta'anii hawaasa keessa

jiran baasuu waliin waan walqabatuuf gosa qorannoo qulqulleeffataa jalatti kan ramadamu ta'uun ibsameera. Akkasumas odeeffannoowwan qorannoo kanaaf barbaachisan odeefkennitoonnifi qorataan kallattiin walarguun kanwalitti qabaman ta'uun isaa ibsameera.

Qorataan qorannoo kanaa odeeffannoowwan odeefkennitootarraa argaman funaanuuf tooftaa iddatteessuu kaayyawaafi darbaa dabarsaatti kan gargaarame yoo ta'u, tooftaalee kanneeniin odeeffannoo barbaadu funaanuuf tooftaalee funaansa ragaa jiran keessaa marii garee, daawwannaafi afgaaffiitti kan gargaarame ta'uun isaa eerameera. Odeeffannoowwan mala marii gareetiin, daawwannaafi afgaaffiin argaman suura kaameeraafi yaadannoo gabaabaa qabachuun erga funaannamanii booda akkaataa kaayyoo gooree jalatti ibsamaniin walitti qindeessuun mala qaaccessa ragaa jechootaan ibsuutiin kanqaacceffamaniidha.

Boqonnaa araffaa keessatti ragaaleen haala marii gareetiin, daawwannaafi afgaaffiin funaanaman walitti qindeeffamuun qaacceffamaniiru. Kunis dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee bakka awwaalcha uummata Oromoo Soddoo kanneen naannoo sana jiraachaa turanii akka ta'eefi dhagaan dhaabamanis akkaataa umrii namoota du'anii, saala yookiin koorniyaa giddugaleeffachuun akka awwaalarra dhaabaman hubachuun danda'amee jira. Akkasumas bakka itti jaarsoliin namoota wallolan itti araarsan, kanballeessan itti gorsaniifi qajeelchan, seera itti tumataniifi seera itti muran akka ta'e hubatamee jira. Akkasumas afseenaawwan holqaawwan walqabatan akka ibsanitti, holqi bakka jireenya hawaasa naannoo sana jiraachaa turanii akka ta'aniidha. Siidaan Baalchaa Saafoo immoo goota biyyaa waan ta'eef, jaalala biyyaaf jedhee nama dabarsee lubbuu ofii kenne waanta'eef, yaadannoo isaatiif akka dhaabbate hutamee jira.

5.2.Yaboo

Qorataan qorannoo kanaa argannoo qorannichaan bira gahe bu'uureffachuun yaboo qorannoo kanaa bifa armaan gadiin kaa'eera.

- Dhaabbileen Barnootaa Olaanoon Afseenaawwan dhagaa dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaqabeessa ta'anii walitti qabuun ragaa barreeffamaan qindeessanii maxxansiisuun hojii beeksisuu hojjachuun akka namoonni dubbisuun waa'ee isaa akka beekan osoo taasisanii gaarii ta'a.
- Abbaan taayitaa qorannoofi eegumsa hambaalee hambaaleen aadaa akka eegamaniifi kunuunsi taasifameefi karaa faayidaa ittiin argamsiisaniin qabamuu akka qabanirratti hojjachuun hambaalee kanneen akka hambaa biyyaatti galmeessuun osoo kunuunsi taasifameefii gaarii ta'a.
- Qabeenyi kunneen hojii qaroomina dhaloota duraanii qabatani waanjiraniif haalota mijeessuun caalmaatti bakka qorannoofi hawwata turistii akka ta'aniif qaamonni mootummaas ta'anii mitimootummaa ta'an hundinuu gahee isaanii osoo bahanii gaarii ta'a.
- Bulchiinsi Aanaa bakkawwan hambaaleen kunneen irratti argaman kanneeniif qonnaan bultoota abbaa qabiyyee lafaa kanneenii ta'aniif beenyaa gahaa kanfaluun qabeenyawwan kanneenitti daangessuun hawaasni naannoo kanaa qabeenyawwan kanneeniif eegumsaafi kunuunsa akka taasisaniif hamileessuun gaarii ta'a.
- Waajjirri Aadaafi Turiziimii Aanaa Tolee kanqabeenyawwan kanneenitti itti dhiheenyaan argamu bobbocawwan dhagaa dhaabbii kanarratti argaman akka irraa hinbadne yeroo yeroon kunuunsa addaa taasisuufiin akka odeeffannoo dabarsan qabatani turan taasisuun gaarii ta'a.
- Qaamoleen miidiyaa qabatamaan qabeenyawwan kanneen waraabuun osoo hojii beeksisuu kallattii gara garaatiin irratti hojjatani turistoonni baay'inaan daawwachuun galiin argamu dabaluu waan danda'uuf osoo xiyyeeffannoon itti kennamee hojjatamee gaarii ta'a.
- Walitti dhufeenya dhagaan dhaabbii Harmuufoo Sooleefi dhagaawwan dhaabbii iddoowwan biroo jiran kanneen akka dhagaa dhaabbii Xiyyaa, dhagaa Gujii aanaa Abbayyaa, dhagaa Keeniyaaifi kanneen biroo waliin qaburratti qorannoon osoo gaggeeffamee gaarii ta'a.

Wabiilee

Addunyaa Barkeessaa. (2011). *Akkamtaa*. Finfinnee: Oromiyaa.

Alamaayyooifi Alamituu. (2010). *Seensa Afoolaa*. Kan hinmaxxanfamne (Yuunivarsiitii Jimmaa)

Alamaayyoo Hayilee. (2007). *Sirna Gadaa: Siyaasa Oromoo Tuulamaa*. Finfinnee: Birhaninnaa Salaam.

Alan Iseacs . (1981). *The macmillan Encyclopedia*. USA: Laurence Urdang associates Ltd.

Asafaa Tafarraa. (2004). *Theorizing The Present Towards The Oromo Literature :Jaarsoo*

Waaqoo 's poetry. Finfinnee: Brannaa printing Enterprise.

_____. (2006). *Anaan 'yaa*. Finfinnee: Oromiyaa

Backer, Ronald L. (1972). *The Role of Folk Legends in place –Name Research*. The Journal of American Folklore: Published by American Folklore Society.

Bascom ,W.R.(1965). *Four functions of folklore. The study of Folklore*. Burkley:printice – Hall,Inc.

BATO. (1998). *Seenaa Ummata Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}tti*. Finfinnee: Oromiyaa

Beekan Gulummaa.(2014). *Qasaatii*. Amboo: Oromiyaa.

Bukenya .A.(1994). *Understanding Oral Literature*. Nairobi: Nairobi University Press.

Campa,Arthur L.(1965). *Folklore and History,Western Folklore*. Published by Western states of folklore Society URL.

Canonici, Noverino N. (1996). *Zulu Oral Oral Traditions. Zulu Language and Literature*. Durban: University of Natal.

Desta Desalegn. (2015). *A FUNCTIONAL STUDY OF TULAMA OROMO ORAL PROSE NARRATIVES* (unpublished PhD Thesis).

Dirribii Damisee. (2012). *Ilaalcha Oromoo. Barruu Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo*: Finfinnee.

- Dorson, M.R. (1972). *Folklore and Fokllife: An introduction*. Chicago: The University of Chicago press.
- Dundes Alan. (1965). *The Study of Foklore*. Endle Wood Cliffs: N. J. Prentice-Hall, Inc.
- Fedhasaa Taaddasaa. (2013). Raagowwan Oromoo Godina Wallagga Lixaa. Waraqaa Qorannoo Digrii Lammaffaa Guuttachuuf Qophaa'e. Yuunivarsiitii Finfinnee: Kan hinmaxxanfamne.
- Finnegan, R. (1976). *Oral Literature in Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. (1976). *Oral Literature in Africa*. Oxford: Oxford University press.
- Filee Jaalataa. (2016). *Beekumtaa Oromoo*. Raajii: Finfinnee.
- Geetaachoo Rabbirraa. (2014). *Furtuu*. Kurraaz International Publishing Enterprise: Addis Ababa, Ethiopia.
- Hayiluu Hundee. (2016). Xiinxala Adeemsa Sirna Gadaa Oromoo Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu. Waraqaa Qorannoo Digrii Lammaffaa Guuttachuuf Qophaa'e. Yuunivarsiitii Finfinnee. Kan hinmaxxanfamne.
- Hinseene Makuraa. (2010). *Gaachana Kormaa*. Addis Ababa: Printed by Far East Plc.
- Josef Walmanbeg. (2004). *Classics Of Semiotics*. New York: Free Press.
- Maraa'ol Moosisaa. (2016). Qaaccessa Afseenaa Dajjaazmaach Kumsaa Morodaafi Masaraa Isaa. Waraqaa Qorannoo Digrii Lammaffaa Guuttachuuf Qophaa'e. Yuunivarsiitii Finfinnee: Kan hinmaxxanfamne
- Masfiin Tashoomaa. (1995). *Tapha Ijoollee Wiirtuu Jiildii-7*. Gumii Qormaata Afaan Oromootiin Biiraa Aadaafi Turiziimii Oromiyaatti, Finfinnee.
- Mangesha Riqitu. (1970). *Oromo Folktales*. England: London University Press.
- Melakneh Mangistu. (2006). *Fundamental Of Literature*. Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Misgaanuu Gulummaa. (2011). *Dilbii*. Finfinnee: Oromiyaa
- Mitikkee Bitawulliny. (2001). *Nyaata Aadaa Wallagga Lixaa .Wiirtuu Jiildii-9*. Qajeelcha Qormaata Biiraa Aadaafi Turiziimii Oromiyaa, Finfinnee.
- Okpewho, I. (1992). *African Oral Literature*. Back grounds, Character and Continuity. Bloomington: Indiana University Press.
- Rabbirraa Tafarraa. (2009). *Gadaa*. Finfinnee, Oromiyaa.

Shawaayyee Beellamoofi Fireehiwoot Tulluu .(1999). *Afoola Oromoo Tuulamaa Jiildii-ii*, Qajeelcha Qormaata Afaan Oromootti, Finfinnee.

Sims C.M and Martine,S. (1965). *Living Folklore. An introduction to the study of people and their traditions*. Logan Utah:Utah State University Press.

Sumner, Cloude. (1996). *Oromo Wisdom Literature. (volume.III) Folktales Collections and Analysis*. Addis Ababa:Gudina Tumsa Foundations.

Tafarii Ayyaanaa .(2004). *Afaan Oromoo New Systematic Books Series*. Addis Ababa:Aster Nega publishing enterprise.

Wasanee Bashaa.(2001). *Qartuu*. Finfinnee: Oromiyaa

Woodward, Ian. (2007). *Understanding Material culture*. Los Angeles: Sage publications.

Yaadannoo Gaaromsaa .(2014). *Hora Obaa*. Finfinnee: Oromiyaa.

ፌ.ቃደ አዘዘ፡፡ 1991፡፡ የሥነ-ቃል መምሪያ፡፡ አዲስ አበባ፣ ቦሌ ማተሚያ ድርጅት፡፡

Dabaleewwaan
Yuunivarsiitii Addis Ababaa
Koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa,
Joornaaliiziimiifi Sabqunnantiitti
Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi Fookloorii

Dabalee A
Afgaaffii

Kajamoo jiraattota Aanaa Tolee kanneen iddattoo qorannoo kanaa taatan hunda hojiin koo inni ijoon afseenaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanicha keessatti argamanii qaaccessuudha. Galma gahiinsa hojii kanaa keessatti ragaan isin irraa argamu baay'ee murteessaadha. Kanaafuu gaaffiin isin gaafadhurratti ibsa akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha. Deeggarsa keessaniif durseen isin galateeffadha.

Gaaffilee afgaaffiif dhiyaatan

1. Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee yoom dhaabbatee? Bakka biraatii dhufemoo asuma turee? Yeroo tokkottimoo yeroo gara garaa dhaabbatee?
2. Faayidaan dhagaa dhaabbii Harmuufoo Soolee qabu maal maal fa'aa?
3. Dhagaawwan kunneen bakka dhaabbatan kanneenitti ibsa maalii qabuu?
4. Dhagaawwan kunneen haala kamiiniifi dhagaa gosa akkamiirraa bocamanii?
5. Bobboocawwan dhagaa dhaabbii kanarratti argaman ibsa maalii qabuu?
6. Seenaan dhagaa dhaabbii kanaafi hawaasa naannawa sana jiraatanii walitti dhufeenya akkamii qabuu?
7. Hawaasni naannoo kana jiraatu amantaa maalii hordofaa turanii? Yoo namni du'e eessatti awwaalaa turanii?
8. Dhagaan akka kanaa as qofajiramoo gara biraas jiraa? Hariiroon dhagaa gara biraa jiru waliin qabu jiraa?
9. Seenaa uummata Oromoo keessatti bakki kun seenaa addaa qabaa? bakka kanneen biroorraa addaa? Maaltu adda taasisaa?

10. Oromoon dur bakka awwaalarra maal dhaabuu? Maalirratti hundaa'anii awwaalarra dhaabuufii?
11. Oromoon dur nama wallole yeroo araarsu iddoo akkamii taa'ee araarsaa? Maaliirra taa'aa? Dhagaan kun maaliif sadi ta'ee?
12. Dhagaan boca namaa fakkaatu maal ibsaa? Kan geengoo fakkaatuhoo? Kan boca dibbee fakkaatuhoo?
13. Iddoowwan seenaa kunneen maaliirraa ka'uun bakka seenaa ta'anii fudhatamanii?
14. Dhagaa dhaabbii kanaafi iddoowwan seenaa akka Aanichaatti jiranirratti hawaasni hubannoo qabaa? Kunuunsa taasisaafii jiraa? Waajjirri Aadaafi Turiziimii deeggarsi taasisu jiraa?
15. Iddoowwan seenaa akka Aanaa Toleetti jiranirraa hawaasni hangam fayyadamaa?

Dabalee B

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa,

Joornaaliiziimiifi Sabqunnamtiitti

Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi Fookloorii

Kajamoo jiraattota Aanaa Tolee kanneen iddattoo qorannoo kanaa taatan hunda hojiin koo inni ijoon afseenaa Dhagaa Dhaabbii Harmuufoo Sooleefi iddoowwan seenaa Aanicha keessatti argamanii qaaccessuudha. Galma gahiinsa hojii kanaa keessatti ragaan isin irraa argamu baay'ee murteessaadha. Kanaafuu gaaffiin mariif isinii dhiyeessurratti ibsa akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha. Deeggarsa keessaniif durseen isin galateeffadha.

Gaaffilee marii gareetiif dhiyaatan

1. Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee yoom dhaabbatee? Faayidaan dhagaa dhaabbii Harmuufoo Soolee qabu maal maal fa'aa?
2. Dhagaawwan kunneen ibsa maalii qabuu? Maaliif dhaabamee?
4. Dhagaawwan kunneen haala kamiin bocamanii? Fakkeenya maaliitiin bocamanii?
5. Bobboocawwan dhagaa dhaabbii kanarratti argaman ibsa maalii qabuu?
6. Afseenaan dhagaa dhaabbii kanaafi hawaasa naannawa sana jiraatanii walitti dhufeenya qabuu?
7. Hawaasni naannoo kana jiraatu amantaa maalii hordofaa turanii? Yoo namni du'e eessatti awwaalaa turanii?
8. Oromoon dur nama wallole yeroo araarsu iddoo akkamii taa'ee araarsaa? Maaliirra taa'aa? Dhagaan kun maaliif sadi ta'ee?
9. Dhagaan boca tokkomoo boca adda addaa qabaa? Yoo adda adda ta'e boca akkamii fa'an bocamanii? Maaliif boca adda addaatiin bocamanii?
10. Walitti dhufeenyi dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee sirna gadaa wajjin qabu jiraa?

Dabalee C
Qabxiilee Mirkaneeffannoo Daawwannaaf Qophaa'an

- 1.Dhagaan dhaabbii Harmuufoo Soolee maalitti fakkeeffamee bocamee? Boca akkamii qabaa?
- 2.Dhagaan dhaabbii kun bobboca akkamii ofirraa qabaa? Bobbocni kunimmoo ibsa akkamii qabuu?
- 3.Bakki argama dhagaa dhaabbii Harmuufoo Soolee haala jireenya hawaasa naannoo sanaa wajjiin walitti hidhata qabaa?
- 4.Dhagaan dhaabii kun qabeenya uumamaa naannoo sanatti argamu waliin walitti dhufeenya qabaa?
- 5.Haalli dhaabbi dhagaawwan kanneenii maal fakkaataa?bakka tokkotti tuutaan dhaabamaniimoo walirraa siqanii dhaabamanii?
- 6.Iddoowwan seenaa akka Aanichaatti jiran kunuunsi taasifamaafii jiraa?Miidhaan irra gahe hinjiruu?Qabeenya kunneen tuttuqaa adda addaarraa bilisaa?
- 7.Iddoowwan seenaa akka Aanaatti jiran beeksisuuf Waajjirri Aadaafi Turiziimii hojiin hojjachaa jiru maal fakkaataa? Ragaan qindeesse jiraa?

Dabalee D

Ragaa Odeef-kennitootaa Gabateen

T/L.	Maqaa Guutuu	Ganda	Umurii	Gahee Hojii
1	Abarraash	Baantuu 01	35	Hojjattuu W/A/T
2	Alamaayyoo	Baantuu 01	27	Hojjataa W/A/T
3	Bariisoo Dammasaa	Baantuu 01	32	Hojjataa W/A/T
4	Bashaadaa Mummichaa	Baantuu 01	85	Qote bulaa
5	Damaamuu W/Mikaa'el	Baantuu 01	45	Hojjataa W/A/T
6	Fayyisaa Wagjiraa	Harmuufuu Soolee	38	Qota bulaa
7	Fiqaaduu Allabbaachoo	Baantuu 01	40	Barataa
8	Gammachuu Badhaadhaa	Harmuufuu Soolee	78	Qote bulaa
9	Garramaa Makuraa	Harmuufuu Tajii	80	Qote bulaa
10	Malkaamuu	Baantuu 01	35	Hojjataa W/A/T
11	Misgaanuu Raggaasaa	Harmuufuu Soolee	55	Qote bulaa
12	Takkaa Miidhaksaa	Harmuufuu Soolee	53	Qote bulaa
13	Tasammaa Gobbuu	Harmuufuu Tajii	40	Qote bulaa
14	Wandimmuu Shobbee	Harmuufuu Soolee	65	Qote bulaa